श्री साईनाथ प्रसन्न.

श्री साईलीला

मासिक पुस्तक.

वर्ष ६ वें] [अंक ६-७

नलिनीदलगत जलमतितरलम् । तद्वज्जीवनमतिशय चपलम् ।
क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका । भवति भवार्णव तरणे नौका
शंकराचार्य.

संपादक:—रामचंद्र आत्माराम तर्खड.

अनुक्रमणिका

स्फुट विषय

,, कै. वा. अण्णासाहेब दाभोळकरांविषयीं दोन शब्द

,, नाममहिमा ... ...

केकावली

,, यशोदा पांडुरंगी टीकेसहित

,, ले. कै. रा. ब. दादोबा पांडुरंग ...

अर्वाचीन श्री भक्तलीलामृत

श्री दासगणू कृत ... ...

विनंति.

सुप्रसिद्ध श्री मोरोपंत कविकृत **केकावली** या भक्तिरसप्रेमामृत ओथंबलेल्या काव्यावर कै. रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांची "यशोदा पांडुरंगी ही टीका या अंकापासून क्रमशः प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

ही टीका सुमारें साठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली होती, आणि आ मितीस हा ग्रंथ अत्यंत दुर्मिळ झाला आहे. तरी ग्राहक याचा फायदा घेऊ ऋणी करतील अशी आशा आहे.

व्यवस्थापक—**श्रीसाईलीला**

श्री साईभक्तांस विज्ञप्ति.

कोणाला श्री साईमहाराजांबद्दलचे त्यांचे स्वतःचे अनुभव श्री सा लीलेंत प्रसिद्ध व्हावे म्हणून पाठविण्याचे असतील त्यांनीं ते आमचेक पाठविल्यास ते प्रसिद्ध होण्याबद्दल आदरपूर्वक योग्य तो विचार होईल.

रा. आ. तर्खड

—प्रकाशक

॥ श्री सांई सद्गुरुभ्योनमः ॥

सा. न. वि. वि. खालील मजकुरास श्री सांईलीलेत एखादे अंकी स्थळ द्यावें अशी सप्रेम विनंती आहे.

कै. श्रीयुत मित्रवर्य व भक्तश्रेष्ठ गोविंदराव रघुनाथ ऊर्फ अण्णासाहेब दाभोळकर यांच्या संबंधानें माझे दोन शब्द.

मंदाक्रांता

सांई माते, करुण सरिते, प्रेमचित्ते, नितां[1]ते ।
नेले नेले, अहह सहसा[2], निर्घृणें त्या कृतांतें ।
अण्णासाहेब, मधुनि अम्हां, भक्तरत्नासि नेलें ।
अंबे इच्छे, तव नच पुढें, त्या विधी[3]चेंहि चाले ॥ १ ॥

शिखरिणी

अगा सांई इच्छे, सुख असु[4]ख गुच्छे[5] भगवती ।
सुधा श्वेड श्वेडा[6]ऽमृत करिशि गे तूं बलवती ॥
विचित्राऽगम्यागे तव गहन लीला नच मिती ।
अशा तूंते मौनें, शरण तव पायीं नति तंती ॥ २ ॥

स्रग्धरा

ज्यांना "हेमाडपंते" त्यभिनव पदवी दीधली सांई राजा ।
ज्यांना प्रख्यात वैद्यें "महिपति दुसरे" ही दिली अन्य संज्ञा ।
ज्यांचा आयुष्य भानू गुरु पद परिचर्यैत अस्तास गला ।
त्या श्री गोविंद पादा नमुनि लिहित मी आदरें तत्कृतीला ॥ ३ ॥

---

१ अत्यंत. २ एकाएकी. ३ ब्रह्मदेव. ४ दुःख. ५ झुबका, समुदाय, गांठोडें. ६ विष प्रणिपात पंक्ति. ८ विद्वद्रत्न चिं. वि. ऊर्फ नानासाहेब वैद्य एम. ए., एलएल. बी.

पडतात. हे अध्याय ओंवीप्रबंधांत लिहिले आहेत. यांत बाबांच्याच लीला वर्णिल्या आहेत, पण त्यांना भक्ति, वैराग्य व ज्ञान यांची चटकदार व गोड अशी जोड दिली आहे. त्यामुळें ते अध्याय वाचतांना आपण ब्रह्मरसाचें मधुर पान करीत आहोंत असेंच वाचकांस वाटतें. काकासाहेब दीक्षितांचे मुखांतून सतत २–३ वर्षें श्री एकनाथी भागवत श्रवण केल्यामुळें व स्वतःही त्या ग्रंथराजाचीं पुष्कळ पारायणें केलीं असल्यामुळें त्यांच्या कवितेवर श्री एकनाथ महाराजांच्या शब्दरचनेची पुष्कळच छाप पडलेली आहे असें श्री एकनाथी भागवत वाचणारास सहज दिसून येईल. आणि म्हणूनच विद्वद्-रत्न श्रीयुत रावबहादूर नानासाहेब वैद्य यांनीं अण्णासाहेब हे श्री सांईसच्चरि-तास दुसरे महिपतीच लाधले आहेत असें म्हटलें आहे. (श्री सांईलीला वर्ष २, अंक ९, पान १५२ पहा.)

अण्णासाहेबांची काव्यप्रतिभा उज्ज्वल होती हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल; परंतु ओवीप्रबंधांत लिहिलेल्या श्रीसांई सच्चरित ग्रंथाखेरीज इतर ग्रंथ अगर कविता ओंवी अगर इतर वृत्तांत त्यांनीं केलेली माझे पाह-ण्यांत किंवा ऐकण्यांत नाहीं. असेल तर ती श्रीसाईलीलेंत प्रसिद्ध करण्याची तजवीज त्यांचे चिरंजीव व जामात यांनीं करावी अशी माझी त्यांना नम्र विनंती आहे.

बाबांनीं अण्णासाहेबांस प्रथमदर्शनींच "हेमाडपंत" ही संज्ञा दिली (श्री सांईलीला वर्ष १, अंक २, ओंव्या १५०, १६५ व १६६ पहा.) मला वाटतें ही संज्ञा अन्वर्थ व भविष्य सुचविणारी होती. हेमाद्री उर्फ हेमाडपंत हे देवगिरीचे यादव वंशांतील महादेव व रामदेव या राजांचे कार-कीर्दीत त्यांचे मंत्रि होते. ते प्रख्यात ग्रंथकार होते. त्यांचे धार्मिक ग्रंथ हल्लीहि प्रचलित आहेत. ते धार्मिक, विद्वान् व सुशील होते. जमाखर्चाच्या व हिशो-बाच्या पद्धती त्यांनीं प्रचारांत आणल्या. दरबारचे कागदपत्र ठेवण्याचें व हिशोब पाहाण्याचें काम त्यांचेकडे होतें. हेमाडपंत हें नांव देऊन बाबांनी शिरडी संस्थानच्या दरबारचे कागदपत्र, हिशोब, व जमाखर्च तुम्हांस पुढे

ठेवावे लागतील व भक्ति, ज्ञान, व वैराग्य यांनीं ओथंबलेला श्रीसांईसच्चरिता-सारखा सर्वमान्य ग्रंथ तुमचेच हातून होईल असें भविष्य कथन केलें असें मला वाटतें. कारण हें भविष्य अक्षरशः खरें झालें आहे.

श्री सरस्वती गंगाधर साखरेकृत हल्लीं जगविख्यात प्रचलित असलेल्या श्रीगुरु चरित्राचे ५२ अध्याय असून त्याची ओंवीसंख्या ७३०० आहे. श्री सरस्वती गंगाधर यांनीं हें चरित्र गुर्वाज्ञेकरून लिहिलें आहे. अण्णासाहेबांनीं लिहिलेल्या श्री सांई सच्चरिताचे अध्यायही ५२ आहेत. त्यांची ओंवीसंख्या मात्र ९२४५ आहे. अण्णासाहेबांनींही हें चरित्र श्रीबाबांच्या आज्ञेवरूनच लिहिलें आहे. सरस्वती गंगाधरांच्या गुरुचरित्राचा जसा लोक सप्ताह करितात तसा या सांईसच्चरिताचा सप्ताह करितां यावा म्हणून या बावन अध्यायांचें एक निराळेंच पुस्तक तयार करून त्याची किंमत माफक ठेवावी असें कांहीं बाबांच्या भक्तांनीं अण्णासाहेबांस सुचविलें होतें. अण्णासाहेबांचीही तशीच इच्छा होती व त्याप्रमाणें त्यांचा प्रयत्नही सुरू होता. श्रीसांईलीला निरंतर चालू ठेवावी ही त्यांची दुसरी इच्छा होती व कै. अण्णासाहेब चिंचणीकर यांनीं बाबांना अर्पण केलेल्या आपल्या मिळकतीच्या व्यवस्थेसंबंधानें त्यांनीं लिहिलेलें सविस्तर हकीकतीचें प्रोसीडिंग श्रीसांईलीलेंत प्रसिद्ध करावें ही त्यांची तिसरी इच्छा होती. ह्या अपूर्ण राहिलेल्या त्यांच्या इच्छा शिर्डी संस्थानचे हल्लींचे चालक पूर्ण करतील अशी मला बळकट आशा आहे.

मला वाटतें अण्णासाहेबांच्या ५२ अध्यायांचे खालीं लिहिल्याप्रमाणें ७ भाग केल्यास सप्ताह करण्यास सुलभ जाईल.

दिवस	अध्याय संख्या	ओंवीसंख्या
१	१ ते ८ ८	१३००
२	९ ,, १६ ८	१३६३
३	१७ ,, २३ ७	१२८८
४	२४ ,, ३१ ८	१३३७

दिवस	अध्याय संख्या			ओंवीसंख्या
५	३२	„ ३७	६	१२०२
६	३८	„ ४५	८	१३९३
७	४६	„ ५२	७	१३६२
			५२	९२४५

सर्व गृहस्थाश्रमी दूरदृष्टीच्या पुरुषांप्रमाणें अण्णासाहेबांनीं आपल्या कुटुंबांतील माणसांकरितां त्यांच्या चरितार्थाची कांहीं तरी तरतूद करून ठेवली असेलच. व तसें करणें रास्त व इष्ट आहे. परंतु त्यांनीं बाबांच्या सर्व लहानथोर स्त्रीपुरुष भक्तांकरितां आपल्या शुद्धाचरणादर्शरूपीं, व तसेंच द्विपंचाशत् श्री सांईसच्चरित अध्यायरूपीं जो अप्रतिम, बहुमोल, व मिष्ट असा ठेवा ठेविला आहे त्याचा आम्ही शुद्ध बुद्धीनें व नित्य आठवणीनें मनन करून जर आस्वाद घेत गेलों तर आमचेंही परम कल्याण झाल्यावांचून राहाणार नाहीं अशी माझी अल्प समजूत आहे.

" स्वहिता कारणें आपला आपणच विचार करूंया "

या प्रसिद्ध संतवर्य श्री शिवरामस्वामी यांच्या उक्तीप्रमाणें आपल्या हिताचा विचार आपणच केला पाहिजे. त्याकरितां सद्गुरूची काय आवश्यकता आहे ? सद्गुरूच्या हातांत आहेच काय ? अशा प्रकाराचीं मतें सन १९०९-१० सालापर्यंत अण्णासाहेबांचीं होतीं. ते स्वभावतः पहिल्यापासून दयाशील, शांत, परोपकारी, परदुःखेन दुःखित व आनंदी अशा स्वभावाचे होते. तथापि ते संतप्रेमी नव्हते. सद्गुरूवर तर त्यांचा मुळींच भरंवसा नव्हता. स्वकर्तृत्वाचा अहंकार त्यांचे ठिकाणीं विशेष होता. परंतु ह्या अहंकार जंबुकाची गर्जना जावत्कालपर्यंत संतकेसरीची नजरानजर झाली नाहीं तावत्कालपर्यंतच टिकते. अण्णासाहेबांचीही स्थिति अशीच झाली. बाबांचें दर्शन होण्यापूर्वी शिरडींत येऊन सद्गुरूंच्या अनावश्यकतेबद्दल जो कांहीं मंडळीबरोबर वितंडवाद करीत होते व अहंकारयुक्त कुत्सित बुद्धीनें जी ते सद्गुरूची अवहेलना

करीत होते, ह्या दोन्ही गोष्टी बाबांचीं व त्यांची नजरानजर होऊन बाबांच्या मुखांतून कांहीं खुणेचे शब्द त्यांचे कर्णपुटांत शिरल्याबरोबर जागच्या जागींच थांबल्या, त्यांचा अहंकार तावडतोब विगलित झाला; कुबुद्धि मावळली. वितंडवाद देशोधडीस चालता झाला. बाबांच्याबद्दल प्रेम उत्पन्न होऊन अलौकिक भाव निर्माण झाले. पूर्वीचे वृत्तींत व मतांत एकदम पालट होऊन गुरुनिंदा केल्याबद्दल व वितंडवाद भांडल्याबद्दल खेद व लज्जा उत्पन्न झाली. स्वहित साधण्याकरितां गुरुकृपेची अत्यंत आवश्यकता आहे असा अनुभव आला. बाबांच्या विश्वव्यापकतेबद्दल, त्यांच्या अमानुष अधिकाराबद्दल व अद्वितीय श्रेष्ठत्वाबद्दल त्यांना एकदम आदर व कौतुक वाटूं लागलें. अखिल ब्रह्मांडांत सद्गुरूपेक्षां श्रेष्ठ कोणी नाहीं असें निश्चयानें कळून आलें. ही सर्व हकीकत मी त्यांचेच शब्दांत खालीं देतों:—

आधीं हा लेखक खटचाळ । जैसा खटचाळ तैसा वाचाळ ।
तैसाच टवाळ आणि कुटाळ । नाहीं विटाळ ज्ञानाचा ॥ ९८ ॥

नाहीं ठावा सद्गुरु महिमा । कुबुद्धी आणि कुतर्क प्रतिमा ।
सदा निज शहाणीवेचा गरिमा । वादकर्मा प्रवृत्त ॥ ९९ ॥

काकासाहेब भक्तप्रवर । नानासाहेब चांदोरकर ।
यांसी ऋणानुबंध नसता जर । कोठून जाणार शिरडी हा ॥ १०० ॥

काकासाहेब अग्रहा पडले । शिरडी जाणें निश्चित ठरलें ।
जावयाचे दिवशींच बदललें । मन तें फिरलें अवचित ॥ १०१ ॥

याचा* एक परममित्र । तो लब्धानुग्रह गुरुपुत्र ।
असतां लोणावळ्यांस सहकलत्र । प्रसंग विचित्र पातला ॥ १०२ ॥

तयाचा एकुलता एक सुत । शरीरें सुदृढ गुणवंत ।
असतां त्या शुद्ध हवेच्या स्थानांत । ज्वराक्रांत जाहला ॥ १०४ ॥

केले सकळ उपाय मानवी । जहाले दोरे उपाय दैवी ।
गुरुस आणून सन्निध बैसवी । अखेर फसवी सुत तयातें ॥ १०५ ॥

* अण्णासाहेब दाभोळकरांचा.

कानीं पडतां ही दुर्वार्ता । अति उद्विग्नता आली चित्ता ।
हीच काय गुरूची उपयुक्तता । पुत्र एकुलता राखवेना ॥ १०८ ॥

किमर्थ जावें शिरडीप्रती । काय त्या माझ्या स्नेह्याची स्थिती ।
हाच ना लाभ गुरूचे संगतीं । गुरु काय करिती कर्मास ॥ ११० ॥

असेल जें जें ललाटीं लिहिलें । तें तेंचि जरी होणार वहिलें ।
मग तें गुरूवीण काय कीं अडलें । जाणें ठेलें शिरडीचें ॥ १११ ॥

नानासाहेब प्रांताधिकारी । करूं निघाले वसईची फेरी ।
ठाण्याहून दादरावरी । येऊनी तिळभर बैसले ॥ ११५ ॥

गाडी एक केवळ वांदऱ्यापुरती । ते मग बैसती तियेंत ॥ ११७ ॥

येतां गाडी निजस्थानीं । निरोप आला मजलागुनी ।
मग मी भेट घेतां तत्क्षणीं । चालली कहाणी शिरडीची ॥ ११८ ॥

" केव्हां निघणार सांई दर्शना । किमर्थ आळस शिरडी गमना ।
दीर्घ सूत्रता कां प्रस्थाना । निश्चिती मना कां नाहीं ॥ ११९ ॥

पाहूनी नानांची आतुरता । मीही शरमलों आपुले चित्ता ।
परी मनाची झालेली चंचलता । पूर्ण प्रांजलता निवेदिली ॥ १२० ॥

त्यावरी मग नानांचा बोध । कळकळीचा प्रेमळ शुद्ध ।
परिसतां शिरडी गमनेच्छोद्बोध । अति मोदप्रद जाहला ॥ १२१ ॥

" ताल्काळ निघतों " घेतलें वचन । तेव्हांच नानांनीं कलें प्रयाण ।
मग मीही मागें परतोन । ठेविलें प्रस्थान मुहूर्ती ॥ १२२ ॥

तिकडे भाऊसाहेब दीक्षित । होतेच मार्गप्रतीक्षा करित ।
उदयीक नऊ दहाचे आंत । जहालों शिरडींत सादर ॥ १३१ ॥

इसवी सन एकुणीसशें दहा । वर्तमान हें घडलें पहा ।
एक साठ्यांचाच वाडा तेव्हां । होता रहावयास उतारूंस ॥ १३२ ॥

येतांच शिरडीस प्रथम दिवशीं । बाळासाहेब भाट्यांपाशीं ।
आरंभ झाला वादचादीसी । गुरु काशासीं व्हावा कीं ॥ १५० ॥

अंगीं दुर्धर देहाभिमान । तेणेंच वादावादीचें जनन ।
अहंभावाची ही खूण । नाहीं त्यावीण वाद जगीं ॥ १५४ ॥

पुढें मंडळी समवेत । आम्ही जातों जों मशिदींत ।
बाबा, काकासाहेबांप्रत । परिसा पुसत काय तें ॥ १६५ ॥

" काय चाललें होतें वाड्यांत । वाद कशाचा होतां भांडत ।
काय म्हणाले हे हेमाडपंत " । मजकडे पहात बोलले ॥ १६६ ॥

वाड्यापासून मशिदीपर्यंत । मध्यंतरीं अंतर बहुत ।
बाबांस कळलें कैसें हें वृत्त । आश्चर्यचकित मी मनीं ॥ १६७ ॥

असो ऐसा मी वाग्बाणहत । जाहलों निःशब्द लज्जावनत ।
पहिल्याच भेटोस कीं हें अनुचित । घडलें अविहित मजकरवीं ॥ १६८ ॥

गळोनि जावा वादाभिमान । एतदर्थ हें अभिधान ।
जेणें आमरण रहावें भान । नित्य निरभिमान असावें ॥ १८८ ॥

कृष्ण परब्रह्माचें रूपडें । तयासही गुरु करणें पडे ।
सांदीपनीच्या गृहीं लांकडें । सोसूनि सांकडें वाहिलीं ॥ १९० ॥

तेथें माझी काय मात । वादावादी करावी किमर्थ ।
गुरुवीण ज्ञान वा परमार्थ । नाहीं, हा शास्त्रार्थ दृढ केला ॥ १९१ ॥

श्रीसांई लीला वर्ष १, अंक २--३ अध्याय ३ रा.

सन एकुणीसशें सोळा सालीं । चाकरी सरकारी पुरी झाली ।
यथायोग्य पेनशन बसली । वारी आली शिरडीची ॥ ७२ ॥

आण्णास[1] माझी मोठी काळजी । बाबांच्या समोर करिती अजीजी ।

१ आण्णा चिंचणीकर.

यांच्या वाढत्या संसारामाजी । कृपा करा जी यांजवर ॥ ७४ ॥

लावा कीं यांस दुजी नोकरी । ही पेनशन कधि पडेल पुरी ।
आण्णासाहेबांची[1][2] चिंता निवारी । ऐसें करी कांहीं गा ॥ ७५ ॥

बाबा तंव वदती प्रत्युत्तरीं । मिळेल मेली तयासी नोकरी ।
करावी आतां माझी चाकरी । सुख संसारीं लाधेल ॥ ७६ ॥

अपार सांईच्या अपूर्व कथा । शांतिदायक भवद्वार्ता ।
श्रोतियां देतील श्रवणोल्हासता । चित्तस्थिरता निजभक्तां ॥ ३६ ॥

तेणें मज स्फुरली वासना । ऐशा सुसंग्राह्य कथा नाना ।
ओंवुनि करावें मालाग्रंथना । हीच उपासना चांगली ॥ ४२ ॥

ही वृत्ति उठाया अवसर । बाबांस विचारूं नाहीं धीर ।
आले माधवराव[3] पायरीवर[4] । तयांचे कानांवर घातली ॥ ६५ ॥

तेच वेळीं माधवरावांनीं । नाहीं तेथें दुसरें कोणी ।
ऐसाच प्रसंग साधूनी । बाबांलागुनी पुसियेलें ॥ ६६ ॥

बाबा हे आण्णासाहेब म्हणती । आपलें चरित्र यथामती ।
लिहावें ऐसें येतें चित्तीं । आपुली अनुमती असलिया ॥ ६७ ॥

जाणोनी माझिया मनोगता । कृपा उपजली सांई समर्था ।
म्हणती लाहसील मनोरथा । पायीं म्यां माथा ठेविला ॥ ७२ ॥

दीधला मज उदीचा प्रसाद । मस्तकीं ठेविला हस्तवरद ।
सांई सकलधर्मविशारद । भवापनोदक भक्तांचा ॥ ७३ ॥

भावार्थ जाणोनी माझे मनींचा । अनुज्ञापनीं प्रवर्तली वाचा ।
"कथावार्तादि अनुभवांचा । संग्रह सांचा करावा" ॥ ७५ ॥

१-२ अण्णासाहेब दाभोळकर. ३ माधवराव देशपांडे. ४ मशिदीच्या पायरी

दफतर ठेवा बरें, आहे । त्याला माझें पूर्ण सहावें ।
तो तर केवळ निमित्त पाहे । लिहावें माझें मींच कीं ॥ ७६ ॥

वरील त्यांच्याच लिहिण्यावरून, आण्णासाहेबांची पूर्वीची वृत्ति व मतें कशी होतीं, काकासाहेब दीक्षित व नानासाहेब चांदोरकर यानीं त्यांना कसें शिरडीस नेलें, मध्यें व्यत्यय व विक्षेप किती आले, शिरडीस गेल्यावरसुद्धां अहंकारयुक्त वितंडवाद कशाकरितां चालला होता, बाबांच्या दर्शनाबरोबर अहंकार कसा गलित झाला, वृत्ति कशी पालटली, हेमाडपंत नांव कसें मिळालें, बाबांचे चरित्रलेखनाची स्फूर्ति कशी झाली व तें लिहिण्यास बाबांची अनुज्ञा कशी मिळाली, हें सर्व चाणाक्ष वाचकांचे ध्यानांत येईल.

बाबांनीं त्यांना नंतर असंख्य अनुभव दिले व त्यांची बाबांवर अलोट भक्ति बसली. कांहीं काळ तरी आण्णासाहेबांच्या निकट सान्निध्यांत व सहवासांत असल्यावांचून त्यांची गुरुभक्ति किती निस्सीम होती याची कल्पना करणें शक्य नाहीं.

आण्णासाहेब हे फावल्या वेळांत गीता, भागवत, उपनिषदें, वगैरे संस्कृत ग्रंथ कै. तेंडुलकर काका यांच्या सहाय्यानें वाचीत. ते फारसे संस्कृत शिकलेले नव्हते. तथापि वाचनाच्या नित्य अभ्यासामुळें त्यांना साधारण संस्कृत श्लोकांचा गोळाबेरीज अर्थ बराच कळत असे. ते श्रीज्ञानेश्वरी,दासबोध, एकनाथी भागवत, रामायण, आदीकरून मराठी ग्रंथही वाचीत असत.

त्यांना जसा ग्रंथ वाचण्याचा नाद असे, तसाच त्यांना कीर्तन व पुराणश्रवणाचाही विशेष नाद असे. ते अलीकडे संतप्रेमीही बनत चालले होते. परंतु बाबांवांचून त्यांचें मन इतर संतांचे ठिकाणीं रमत नसे.

कै. नानासाहेब चांदोरकर, काकासाहेब दीक्षित व आण्णासाहेब दाभोळकर यांचीं चरित्रें लिहून त्यांच्या फोटोसह तीं साईलीलेंत प्रसिद्ध केलीं तर तीं इतर भक्तजनांस मार्गदर्शक होतील असें मला वाटतें.

आण्णासाहेब इतर व्यवसायांतून रिकामे झाले न झाले कीं त्यांचे तोंडास " हरि हरि श्रीहरी " हा श्री ज्ञानेश्वर महाराजकृत हरिपाठांतील १४ वे अभंगांतील शिवाचा नामोच्चार करण्याची संवयच लागली होती. या मोक्षदायी मंत्राचा उच्चार ते नेहमीं रिकाम्या वेळांत करीत. त्यांना वाचातर चांगलेंच साधलें होतें. त्यांना जरी ७० वें वर्ष लागलें होतें तरी त्यांचे शरीरावर " कृतांतकटकामलध्वजजरा " हीं चिन्हें दिसत नव्हतीं. बाबांना प्रसिद्धीस आणण्यास कै. नानासाहेब चांदोरकर सर्वांशीं कारणीभूत आहेत हें सर्वश्रुतच आहे. नानासाहेबांना जसजसा बाबांचा जास्त जास्त अनुभव येत चालला तसतसे ते आपल्या इष्टमित्रांना बाबांचें लीला-कथामृत पाजून व सदुपदेश करून शिर्डीकडे खेंचीत.भक्त जसजसे जास्त येऊं लागले, तसतशी त्यांची स्टेशनवरून शिरडीस जाण्यायेण्याची वाहनाची सोय, शिरडीस गेल्यावर तेथें राहाण्याची व जेवण्याची सोय, व बाबांच्याही खाण्यापिण्याची, व बाबांनी गरीबगुरिबांस देण्याकरितां मारवाडयाकडून उसनवार आणलेले पैसे देऊन टाकण्याची सोय नानासाहेबच करीत. या सर्व सोयी बाबा हयात असतांनाच नानासाहेबांनीं केल्या होत्या. श्री तात्यासाहेब साठे, व कै. काकासाहेब दीक्षित यांनीं शिरडीस वाडे बांधले. श्री बाळाभाऊ चांदोरकर यांनीं भाडयाकरितां तांगे ठेविले. श्रीमंत कै. बापूसाहेब बुट्टी यांनीं श्री बाबांच्या आज्ञेवरून बाबाकरितां सुंदर व भव्य मंदीर बांधिलें. हीं सर्व कामें बाबा हयात असतांना झालीं.

बाबा समाधिस्त झाल्यापासून अहमदनगर कोर्टाची शिरडी संस्थानची योजना अमलांत येईपर्यंत नानासाहेबांनीं केलेली पूर्वीचीच व्यवस्था सुरू होती. अहमदनगर कोर्टाचे योजनेप्रमाणें व्यवस्था कै. काकासाहेब दीक्षित व आण्णासाहेब दाभोळकर यांनीं अमलांत आणली. कै. काकासाहेब दीक्षित यांच्या निधनानंतर ती व्यवस्था आण्णासाहेबांनीं आपल्या देहावसनाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत अमलांत आणली;

वरील विवेचनाबरून असें दिसून येईल कीं,शिरडी संस्थान व्यवस्थेची नानासाहेब व काकासाहेब यांनीं घातलेली सुंदर घडी उभयतांच्या निधनामुळें विस्कळित होण्याची वेळ आली असतां आपत्तीस न डगमगतां धैर्यानें संकटास तोंड देऊन शिरडी संस्थानच्या तिन्ही शाखांच्या कामाचें जोखीम आपले शिरावर घेऊन आण्णासाहेबांनीं संस्थानची उत्तम प्रकारें कामगिरी बजावली. आतां मात्र त्यांची रिकामी झालेली जागा कशी भरून निघावयाची हा मोठाच पेंच आहे.

आण्णासाहेबांच्या आकस्मित निधनामुळें त्यांच्या कुटुंबांतील मंडळीचें तर नुकसान झालें आहेच;परंतु त्यामुळें शिरडी संस्थानचें मात्र अपरिमित नुकसान झालें आहे. आण्णासाहेबांच्या एकनिष्ठ गुरुभक्तीचें व प्रामाणिक गुरुसेवेचें योग्य फळ त्यांना या लोकीं मिळण्यासारखें नसल्यामुळें बाबांनीं त्यांना आपल्या खास अव्यक्त दरबारांत उच्च जागा देण्याकरितां नेलें कीं काय कोण जाणे! बाबांच्या दरबारांत अशा सद्भक्तांची वाण असावयाची!

अलीकडे अलीकडे आण्णासाहेबांचा व माझा, शिरडी संस्थान कायम फंड योजना, श्री सांईलीला मासिक व कै. आण्णा चिंचणीकर यांनीं बाबांस समर्पण केलेली मिळकत यासंबंधानें काम करण्याचा निकट संबंध आला होता. या सर्वच कामांत त्यांचा निरलसपणा, प्रामाणिकपणा, निष्कपटपणा, कार्यप्रेम, उत्साहबुद्धि, कर्तव्यजागृति वगैरे गुण जे माझ्या नजरेस पडत त्यामुळें मला त्यांचेबद्दल फारच प्रेम व आदर वाटे. अशा सुहृद सद्भक्तावर निष्ठुर काळानें एकाएकीं घाला घातल्यामुळें अतिशय वाईट वाटून अंतःकरण खिन्न होतें. त्यांच्या देहावसानाची दुष्ट वार्ता कानीं पडतांच मीं ताबडतोब वांद्रयास त्यांच्या बंगल्यावर गेलों; परंतु माझ्या परम दुर्भाग्यामुळें मला त्यांचें शेवटचें दर्शनही घडलें नाहीं. याबद्दल अत्यंत वाईट वाटतें. असो. झाल्या गोष्टीबद्दल नुसती हळहळ करीत बसण्यापलीकडे कोण काय जास्ती करूं शकणार?

आण्णासाहेबांचें निधन ता. १५ जुलई १९२९ रोजीं दुपारी सुमारें २–२॥ वाजण्याचे सुमारास त्यांच्या स्वतःचे बंगल्यांत एखादे योग-भ्रष्टास साजेल अशा प्रकारें आकांक्षणीय झालें.

शेवटीं अनंतकोटी ब्रह्मांडाचे जन्ममरणाचे व्यापार ज्याच्या अद्भुत इच्छेनें व अतर्क्य लीलेनें अव्याहत नित्य चालत आहेत त्या विश्वव्यापक, विश्वाश्रय, विश्वजनक, विश्वपालक, व विश्वसंहारक प्रभु बाबांच्या चरण-कमलांवर हें खेदजनक वाक्पुष्प समर्पण करून, त्यांना अनन्यभावानें शरण जाऊन, त्यांना अनंत साष्टांग प्रणिपात करून, ते आण्णासाहेबांच्या आत्म्यास चिरशांति देवोत अशी त्यांची नम्रतापूर्वक प्रार्थना करून आपला रजा घेतों.

ठाणें
२५–७–२९

बाबांचें बाळ.

नाममहिमा आणि न्यू सॉयकॉलॉजी अथवा आटो सजेशन्

आपल्या हिंद भूमींतले सर्व संत आजपर्यंत श्रीहरीच्या नामाचा जप, गजर, अथवा जयघोष करण्याकडे सामान्य जनतेचें खास ध्यान खेंचत आले आहेत. या कलियुगांत हरिनामासारखें दुसरें साधन नाहीं. हरीचें नाम घेण्यासाठीं एका कवडीचा खर्च करावा लागत नाहीं. पाहिजे त्या वेळीं पाहिजे त्या ठिकाणीं प्रभूची आठवण करून त्याच्या नांवाचा जप करावा. प्रभुप्राप्तीचें हें अत्यंत सहज व सुलभ साधन आहे असा नामाचा महिमा आहे.

नाममहिमा श्री सांईबाबांना अत्यंत प्रिय असे. जरी ते स्वतः पूर्ण अनुभवी आणि साक्षात्कारी दैवी पुरुष होते, तरी देवाच्या नांवाचा त्यांचा जप अहर्निष चालत असे. साधन काय करावें असें विचारतां, देवाचें नांव ध्यावें असें ते सांगत असत. ज्याचें ज्याचें जें इष्ट दैवत असे, व त्या दैवताच्या नांवाचा जप त्यानें आपल्या स्वतःपाशीं गुप्त रीतीनें जरी चालविला असेल, तरी त्याचें तें कृत्य बाबांना माहीत असून ते त्याला त्याविषयींची जाणीव देऊन, प्रोत्साहन देत असत.

माझ्या मित्राला श्रीरामदासस्वामी अत्यंत आदर्शवत् वाटत असत. श्री आत्माराव बोवाकृत श्री रामदासस्वामींच्या चरित्राचें प्रेमपूर्वक पारायण करीत असतां, श्री रामनामाचा तेरा अक्षरीं तारक मंत्र आपल्या मनांत ग्रहण करून, त्यानें त्याचा आपल्यापाशीं जप सुरू केला. ही गोष्ट त्याला एकट्यालाच माहीत होती, आणि त्यानें तो जप आपल्यापाशीं कांहीं महिने चालविला होता. सन १९१० सालीं तो श्री सांईबाबांच्या दर्शनाला दोन वेळां गेला. सन १९११ सालीं मार्च महिन्यांत तो आपल्या मुलांलेंकरांसहीत दर्शनाला गेला. श्रींच्या सान्निध्यांत जातेवेळीं हा आपला मंत्र ठेवावा कीं कसें हा विचार त्याच्या मनांत येतांक्षणींच, बाबा

आपले दोन्ही हात जोडून त्याला मोठ्या प्रेमानें बोलले " यावें रामकृष्ण महाराज ! " मित्राला गहिंवर आला, आणि त्यानें त्या मंत्राचा जप आणखी बरेच मुदतीपर्यंत मनांत कायम ठेविला, आणि त्यापासून त्याला कायिक आणि मानसिक पुष्कळ फायदा झाला आहे. खरें विचारतां माझा स्नेही एक यःकश्चित् काबाडकष्ट करणारा साधारण मनुष्य आहे. आपल्या शास्त्रांचें त्याचें यत्किंचित्ही अध्ययन नाहीं. पाश्चात्य शास्त्रांचें कांहींसें तुटपुंजें ज्ञान आहे इतकेंच. लहानपणीं कै. श्री रामकृष्ण भांडारकरांच्या तोंडून प्रार्थनासमाजांत ऐकलेलें वाक्य, कीं ईश्वर हृदयस्थ आहे. या वाक्यावर त्याचा पूर्ण भरंवसा. तो भरंवसा त्याच्यावर जीं जीं संसारांत भयंकर संकटें कोसळलीं, त्या त्या सर्व संकटांतून पार पाडण्यास त्याला सर्व प्रकारें आधारभूत झाला. आणि जेव्हां श्री सांईबाबांचें त्याला सन १९१० मध्यें प्रथमचें दर्शन झालें, त्या क्षणापासून पुढें वेळोवेळीं, श्री सांई माउलीच्या कृपेनें त्याला अप्रतिम शिक्षण आणि इतर गोष्टींचा आनंददायक लाभ झाला आहे.

असो. वरील हकीकतीवरून नाममहिम्याची काय थोरवी आहे याचा लेखकाला स्वल्प कां होईना, जो अनुभव आला आहे त्याहून सहस्रपट आनंददायक अनुभव इतरांना मिळावा ही त्याची श्री सांई माउलीपाशीं अत्यंत नम्र आणि विनयपूर्वक याचना आहे. हा, आणि तसेच इतर लेख लिहितांना त्याला त्याच्या स्वतःचे व मित्रमंडळाचे जे अनुभव श्री सद्गुरु माउलीच्या पायांपाशीं दिसून आले, ते येथें यथाशक्ति नमूद केल्यावांचून दुसरें गत्यंतर नाहीं. यांत आत्मश्लाघेचा कांहीं प्रसंग दिसून आल्यास, वाचकांनीं त्याला त्याबद्दल क्षमा करावी. निबंध लिहिण्यासाठीं त्यानें जन्मांत कधींही लेखणी हातांत धरली नाहीं. म्हणून वेडींवांकडीं वाक्यें अथवा तशाच तऱ्हेची विचारसरणी दिसून आल्यास त्याची सर्व प्रकारची जबाबदारी लेखकाच्या अज्ञानाची निदर्शक आहे असें समजून, त्याला क्षमा करावी. कांहीं गोड विचार निघा-

त्यास त्याचें श्रेय सर्वस्वीं श्रीगुरु माउलीला द्यावें अशी वाचकवृंदांस नम्र विनंती आहे.

असो. नामाचा महिमा कां असावा, असा सवाल आधुनिक पाश्चात्य शास्त्रांचें अध्ययन केलेले विद्वान उभा करितील; आणि त्यांचा तसा सवाल हा प्रचलित शिक्षणाचा परिणाम आहे, हें खरें आहे.

ईश्वर अगम्य आहे, निराकार आहे. त्याच्या चिच्छक्तीद्वारें त्याचें खरें स्वरूप समाधिस्थितींतच केवळ अनुभवितां येतें. तो अनुभव घेतांना परमानंद होतो. देहभावनेवर आल्यावर तो आनंद कसा काय आहे याचें वर्णन करतां येत नाहीं. असें जें सुख, जें समाधान, जो आनंद, आत्मसाक्षात्कारानेंच केवळ कळावयाचा, अनुभव घ्यावयाचा, त्याला नामसाधन रूप कसें होतें ?

ईश्वराच्या अस्तित्वाचा विचार सर्व देशांत जेथें जेथें मनुष्यप्राण्यानें आपलें वसतिस्थान केलें तेथें त्यानें निसर्गाचे खेळ पाहून, आपल्या अकलेप्रमाणें केला. इतर सर्व देशांपेक्षां आपल्या हिंद भूमींतल्या ऋषिमुनींनीं आपल्या अगाध ज्ञानानें, ईश्वराला त्याच्या चित्छक्तीद्वारें, प्राप्त करून घेतां येतो, त्याला आत्मसाक्षात्कारानें अनुभवितां येतो ही गोष्ट प्रतिपादन केली. इतकी ज्ञानरूपी मजल दुसऱ्या कोणत्याही देशांतल्या विचारांची आणि अनुभवांची गेली नाहीं.

यज्ञयागद्वारें प्राण्यांची हिंसा ईश्वरप्राप्तीसाठीं करण्याचीं आवश्यकता नाहीं असें मत, श्री भगवान् बुद्ध देवानीं प्रतिपादन केलें. त्यांनीं कर्मावर जास्त जोर देऊन, ज्यानें त्यानें आपआपलें कर्तव्य, सत्याला अनुसरून केलें असतां, पुष्कळ आहे असें शिकविलें. या कर्तव्याची जाणीव इतकी प्रबळ झाली कीं, कास्पियन समुद्रापासून ते मळायाच्या बेटांपलीकडे, हिंद निवासी लोकांचा अय जयकार झाला, चान, जपान, सायाम 'या दूरवरच्या देशांत हिंदी संस्कृतीचा विजय झाला. ज्याचे जीवंत परिणाम अद्यापि दिसत आहेत. शिकंदरानें, हिंदुस्थानावर स्वारी केली तरी, त्याला माघार घ्यावी लागली. त्याच्या

बरोबर असलेल्या हिरोडोटस नामक इतिहासज्ञानें आपल्या पुस्तकांत नमूद केलें आहे कीं, हिंदुस्थानांत "No man was found to tell a lie and no woman faithless." "एकही मनुष्य असत्य वाणी वदणारा नव्हता, एकही स्त्री दुराचरणी नव्हती." काय ही कर्तव्याच्या मातब्बरीची साक्ष! त्या वेळीं हिंदी लोक लढाया करीत नव्हते असें नाहीं. कर्तव्यासाठी समरांगणांत प्राण देत घेत असत.

पुढें श्री बुद्धदेवाच्या अनुयायांत मंत्रतंत्र वगैरे दुर्बलतेचे प्रकार घुसून, व बुद्धदेवांचे पुतळे बनवून, त्याची पूजाअर्चा होऊं लागली. त्यामुळें मूर्तिपूजेला जोर मिळाला. मूर्तिपूजेचे अनेक प्रकार चालू झाले. या प्रकारांना वळणीवर आणण्यासाठीं श्री शंकराचार्यांचा अवतार झाला, त्यांनीं लोकसंग्रहासाठीं सूर्य पंचायतनाची पूजेंत योजना करून अद्वैत मताची जाणीव देऊन, आपणां सर्वांवर अगणित उपकार केले आहेत. त्यानंतर विशिष्ट अद्वैत व द्वैत मतांचा प्रचार होऊन, मतामतांचा गलबला विशेष जोरांत आला. मूर्तिपूजेचा प्रचार वाढला. परमेश्वराच्या आराधनेसाठीं त्याच्या सगुण रूपांना मूर्त स्वरूपें भक्तांनीं दिली, आणि त्यामुळें अनेक दैवतें व मूर्ति निर्माण झाल्या. प्रत्येकाला, माझेंच दैवत श्रेष्ठ व इतर दैवतें गौण असें वाटून, द्वेषभाव वाढला. जेथें तेथें केवळ शाब्दिक वादविवादाला अग्रस्थान मिळालें. श्री बुद्धदेवाच्या वेळच्या कर्तव्याची, आत्मविश्वासाची, जाणीव लुप्त होत गेली. एकीकरण नष्ट झालें. अशा वेळीं परकीयांच्या स्वाऱ्या आपल्या देशावर वायव्येकडून व समुद्र किनाऱ्यावर झाल्या.

मूर्तिपूजेचें खरें रहस्य नष्ट झालें. मूर्ति दगडाच्या अथवा धातूंच्या ही भावना वाढली. ही जर भावना वाढतीना तर मगदूर काय, कीं गिझनीचा महंमद सोमनाथाची मूर्ति फोडूं शकता! मूर्तिपूजेची निष्फळ कवाईत झाली. आणि पोकळ कवाइतेचें पोकळ फळ जनतेला मिळालें. मूर्तिपूजेचें खरें रहस्य आपल्या देशांतल्या संतांना आणि शिवरायासारख्या महात्म्यालाच कळलें. श्री नामदेवानीं लहानपणीं श्री विठोबाच्या मूर्तिला दूध प्यावयास लावलें ही गोष्ट

आजचे विद्वान कबूल करणार नाहींत, पण तें अशक्य नाहीं. नामदेवाला ती श्री विठोबाची मूर्ति दगड वाटत नव्हती. त्याच्या स्वतःच्या चित्छक्तीचें व श्री विठोबाच्या मूर्तितल्या अंतर्गत चित्छक्तीचें इतकें अप्रतिम तादात्म्य झालें कीं, त्या इतरांना दगड दिसणाऱ्या मूर्तीला दूध पिणें भाग पडलें. हीच गोष्ट श्री शिवप्रभूची. श्री शिवप्रभूला श्री भवानी दगड दिसली नाहीं. तिचे ठिकाणीं त्यांचें इतकें अप्रतिम प्रेम, विश्वास, आणि श्रद्धा होती कीं, श्री भवानीरूपीं चित्छक्तीला श्रीशिवरायांना योग्य ती सल्ला देणें भाग पडलें. अलीकडच्या काळांत मूर्तिपूजेचें खरें रहस्य जाणणारांत श्री रामकृष्ण परमहंसांना अग्रस्थान दिलें पाहिजे. हीच मूर्तिपूजा खरी, नाहींपेक्षां निवळ कवाईत. आपल्या इष्ट मूर्तीवर आपलें जर खरें खरें निस्सीम प्रेम आहे तर ज्याप्रमाणें आपलीं मुलेंमाणसें, पति, पत्नी, माता, पिता, इत्यादि प्रिय माणसांच्या मूर्ति, मग तीं माणसें हयात असोत अथवा मृत असोत,आपण आठवण करतांक्षणींच आपल्या मनःचक्षूंपुढें दृग्गोचर होतात, त्याप्रमाणें जेव्हां आपल्या इष्ट मूर्तीचें रूप आपल्या मनःचक्षूंपुढें उभें राहातें, तेव्हांच खऱ्याखुऱ्या मूर्तिपूजेच्या ओनाम्याला प्रारंभ होऊन, पुढें स्वाभाविक आवडीनें तिची मानसपूजा करतां येते, व मग पुढें मन, बुद्धि व तें रूप यांची तन्मयता होते. हा अनुभव संतांनीं घेतलेला आहे आणि श्री सांई माउलीनें भक्तांना देऊन त्यांचें कल्याण केलें आहे.

मूर्तिपूजेवर लेखकाचा कटाक्ष आहे असें मुळींच नाहीं.साध्या भोळ्याभाबड्या माणसांना ध्यान करण्यासाठीं इष्ट मूर्तीची अवश्यकता आहे. पूजेमध्यें चित्त एकाग्र करण्यासाठीं प्राणायामादि साधनांची जरूरी गोंवून दिली आहे. पण त्या अत्यंत उपयुक्त साधनांचा मुळींच उपयोग होत नाहीं. त्यांची निवळ कवाईत होत असते, तेथें तद्रूपता कशी व्हावी, आणि पूजेचें फळ तन्मयता, ती त्या बापड्या मूर्तिरूपी इष्टदेवतेनें द्यावी कशी ?

---

१ डॉ. जगदीशचंद्र बोस यांच्या शोधांचा सूक्ष्म विचार करावा.

या विचारामुळें ब्राह्मसमाज, प्रार्थना समाज, आणि आर्यसमाज ही अस्तित्वांत आलीं. या संस्थांनीं आपआपल्या परीनीं जनतेला योग्य वळण लावण्याचा उद्योग चालविला आहे. तरी निराकार प्रभूची सगुण रूपानें अथवा अग्निसाक्षित्वानें प्रार्थना करून आत्मसाक्षात्कार होण्यापर्यंत या समाजांतील व्यक्तींची मजल अथवा जिज्ञासा जोंपर्यंत पोहोंचली नाहीं, तोंपर्यंत संतांच्या शिकवणीच मर्म त्यांच्या हातांत आलें नाहीं असें दिलगिरीनें म्हणावें लागतें. सामाजिक बाबतीत त्यांची कामगिरी श्रेष्ठ आहे. सामान्य जनता त्यांचें अनुकरण करीत आहे, पण स्वधर्माचा जसा पाठिंबा मिळाला पाहिजे तसा जनतेंत दिसून येत नाहीं. असें कां, व आपलें चुकतें कोठें, याचा व्हावा तसा विचार होत नाहीं. जेथें तेथें अनास्था दिसून येत आहे. जनता कामकुवत झाली आहे. धैर्य नष्ट झालें आहे. अवनतीरूप उदासीनता सर्वांना ग्रासूं पाहात आहे. याचें मुख्य कारण आत्मविश्वास लुप्त होणें.

जोंपर्यंत बुद्धकालापूर्वी आणि बुद्धकाळींही आत्मविश्वासाच्या शिकवणींवर जोर देण्यांत येत होता, जोंपर्यंत, आपल्या आंत असलेल्या चिल्लक्तीची विकास होण्याची शिकवणूक ऋषिमुनींच्या आश्रमांतून राजाच्या मुलापासून तों रंकाच्या पोरापर्यंत सारखीच मिळत होती, तोंपर्यंत प्रत्येकाच्या हृदयांत आपल्या कर्तव्याची जाणीव अबाधित राहून निधडया छातीनें सामान्य जनता वागली, आणि त्यामुळें तिनें आपली भरभराट करून घेतली. पुढें जेव्हां शुष्क वादावादीचे दिवस आले, आपल्या अंतर्गत असलेल्या अतर्क्य व अमर्याद सामर्थ्यांच्या शिकवणींची हेळसांड होऊं लागली, ईश्वराच्या सगुणरूपाचीं द्योतकें मूर्ति यांच्या बाह्य स्वरूपांपासून सामर्थ्याची याचना करण्याकडे जनतेची दृष्टि फिरविण्यांत आली, त्याबरोबर आत्मविश्वास दिवसेंदिवस ढांसळत चालला. क्षुल्लक गोष्टींना महत्त्व आलें. घराचे वांसे मानसिक दुर्बलतारूपी वाळवीनें पोखरून पोकळ केले. त्यामुळें केवळ शारीरिक बळावर आत्मविश्वास असणाऱ्या बाहेरच्या रानवट संस्कृतीच्या झुंडीवर झुंडींच्या

सोसाट्यापुढें आपलें जनतारूपी घर डळमळून कोसळत होतें, तें संतांच्या कृपेनें आणि त्यांच्या वचनरूपी जीवंत आधारांच्या ठेक्यांनी फक्त जमीनदोस्त व्हावयाचें राहिलें* आहे.

आतां हा आत्मविश्वास पुन्हा जागृत व्हावा कसा ? एक वेळ अन्न मिळावयाची भ्रांति, देशांत अठरा विश्वे दारिद्र, अशा वेळीं तुम्ही कोठलें कोहं सोहं घेऊन बसलांत. प्राणायामादि साधनांना फुरसत नाहीं (मात्र बिझिकादिक निरर्थक डाव खेळण्यास अवसर मिळतो !) जीवनासाठीं कोण भयंकर चढाओढ चालली आहे ! परीक्षा पास होऊन एम. ए., एल्एल्. बी. तीस रुपये पगारावर राहतो, आणि हांजी हांजी करून लांगूलचालन करतो: एखादें पाश्चात्य पोर रेल्वे स्टेशनावर खाडकन त्याच्या बायकामुलांपुढें त्याचा पाणउतारा करितें. तें तो निमूटपणें सहन करतो. मात्र हाताखालच्या दानदुबळ्या नोकरांवरचा व कधीं कधीं घरांतल्या बायकापोरांचा कर्दनकाळ ! काय ही आत्मवंचना ! श्रीमद्भगवद्गीता मुखोद्गत आहे, व्याख्यानांवर आणि कीर्तनांवर झोड दिलेली आहे, आणि गडी पहावा तर आपल्या उपरींपुढें "यास्स् साआर" करीत शरीर धनुष्याकृति, असा दीनवाणा उभा ! श्री काशीक्षेत्राचे प्रसिद्ध ब्रह्मीभूत श्री भास्करानंद सरस्वीति यांना त्यांच्या एका शिष्यानें असाच सवाल केला.× त्याला महाराजांनीं जबाब दिला. आपले लोक श्री गीतेचें पठण करितात, पण त्याप्रमाणें आचरण ठेवीत नाहींत म्हणून आपलें पतन. पाश्चात्य लोक श्री गीतेचें पठण करीत नाहींत, पण तिच्या शिकवणीचें आचरण ठेवितात, सबब त्यांचा उत्कर्ष.

सन १९१७ सालची गोष्ट. दसरा आणि कोजागरी श्री साईबाबांच्या पायांपाशीं करून माझा मित्र मुंबईला परत आला. त्याच दिवशीं त्याच्या

* कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे या पुण्य पुरुषानें "लिहिलेलें Rise of the Maratha Power". हें पुस्तक जरूर वाचावें.

× स्वामी श्री भास्करानंदजी नुं जीवन वृत्तांत. तंत्री भिक्षु-अखंडानंद सस्तुं साहित्यवर्धक कार्यालय. कालबादेवी. मंबई. (गुजराथी भाषेंत)

दुखणाईत मालकाकडून श्रींची पन्हा भेट घेण्यासाठी हुकूम* झाल्याबरोबर तो शिर्डीला बायकोसह त्याच रात्री पुन्हा गेला. तेथें तीनचार दिवस राहून परत येते वेळीं श्रींची परवानगी घेतांना त्याला रडूं कोसळलें. बिचाऱ्याच्या स्वप्नींही नव्हतें कीं, ही आपली श्रींच्या चरणांची शेवटची भेट. कारण श्री सांई माडलेनें पुढल्या वर्षाच्या दसऱ्याला आपला देह ठेवला. त्याच्या डोळ्यांतून एकसारखें पाणी वाहत आहे असें पाहून, बाबा म्हणाले: " असं काय रे येडयावाणी करतोस ? मी तिकडे तुझ्यापाशीं नाहीं का ? " मित्र म्हणाला " बुद्धीनें कळतें पण अनुभव नाहीं. बाबा म्हणाले जा मी तुझ्यापाशीं तिकडे आहे, तुला माहीत आहे. मग असं काय करतोस ? "

असें आश्वासन दुसरें कोण देईल बरें ? या आश्वासनाच्या आधारावर माझा मित्र आपला जीवनक्रम चालवीत आहे.

आतां आपण मूळ मुद्यावर येऊं. New Psycholog, न्यू सायकॉलॉजी, अथवा autosuggestiou ऑटोसजेशनन आत्मनिवेदन, आत्मसूचन, हें काय आहे ? पाश्चात्यांनीं मानसशास्त्राच्या आधारानें मनुष्याचा जीवनक्रम कसा सुखावह करतां येईल, लहानथोर दुखणाइतांना, व्याधिग्रस्तांना, त्यांच्या मनाला उत्साहपूर्वक आधार आणि स्फूर्ति देऊन स्वस्त सायासानें त्या दुखण्या अथवा व्याधींपासून मुक्त करून त्यांचा आयुष्यक्रम सुख समाधानानें त्यांना कसा ठेवता येईल हें पाश्चात्यांचें नवें मानसशास्त्र शिकवितें. याला इंग्रजी ऑटोसजेशन असें नांव देण्यांत आलें आहे. याचा समावेश श्रीनारदांच्या भक्तिसूत्रांत वर्णन केलेल्या आत्मनिवेदन भक्तींत करतां येतो.

मोंशियर कोए या नांवाच्या एका फ्रेंच गृहस्थानें फ्रान्समध्यें नानसी या गांवाजवळ एक संस्था स्थापन केली आहे. सन १९२१ पासून त्याचे प्रयोग प्रसिद्धीस येऊं लागले. आणि आजमितीस त्याच्याजवळ शेंकडों

* हा अनुभव श्री सांई लीलेच्या १ ल्या वर्षाच्या अंकांत आला आहे.

डॉक्टर आणि इतर स्त्री–पुरुष त्याची चिकित्सा पद्धति आणि त्यावर उपाय करण्याची रीत शिकून इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, रशिया वगैरे सर्व देशांत, त्याच्या उपायपद्धतीची योजना करीत आहेत. मोंशियर कोए आणि त्याचे कांहीं अनुयायी, या उपचारांबद्दल कोणाकडून एक पैचाही मोबदला घेत नाहींत.

मोंशियर कोएयांच्या प्रयोगानें संधिवातानें हातपाय जखडलेलीं, क्षय-रोगानें अंगाला व्रण पडलेलीं, डॉक्टर लोकांनीं महिन्यावर महिने उपचार करून असाध्य म्हणून बरें होण्याविषयीं निराश झालेलीं, अशीं हजारों बालकें व स्त्री–पुरुष बरीं केलीं आहेत. तें पाहून सर्व पाश्चात्य जग आश्चर्य करीत आहे. मों. कोए चे प्रयोग अत्यंत साधे आहेत, आणि ते कोणालाही स्वल्प रीतीनें अनुकरण करण्यांत येण्याजोगे आहेत. मों. कोए याच्या प्रयोगाची मुख्य भिस्त दुखणाईताच्या आत्मभावनेला उत्तेजन देण्याकडे आहे. जागृत अवस्थेपेक्षां आपल्या निद्रिस्थ स्थितींत आत्मशक्तीचा विलक्षण जोर असतो हें त्यानें जाणले. जागृत अवस्थेंतल्या आत्मशक्तीपेक्षां निद्रिस्थ अवस्थेंतली आपली नैसर्गिक आत्मशक्ति अनेक पटीनें बलवान आहे हें तत्त्व त्यानें अनुभवून पाहिलें. आणि त्यासाठीं जागृत अवस्थेंत असतां, इच्छाशक्तीवर यत्किंचित् ताण न देतां, कल्पनायुक्त भावनेवर (Imagination) भिस्त ठेवून, झोंपी जाण्याच्या, तसेंच निजून उठण्याच्या संधींचा फायदा घेऊन त्या संधींच्या वेळीं त्या भावनेवर विश्वास ठेविला असतां, शरीरावर व मनावर आश्चर्यकारक परिणाम होऊन, असाध्य रोग बरे होतात इतकेंच नाहीं, तर त्या मनुष्याचा आत्मविश्वास वाढून त्याचें आत्मबळ त्याच्या पुढील वर्तनावर दिसून येतें. आत्मविश्वास वाढविण्याची ही मों. कोए यानीं अति उत्तम, बिन पैशाची युक्ति शोधून काढली आहे. तिचा जरूर सर्वांनीं उपयोग करावा. या युक्ती-मध्यें परमेश्वरावर जर भरंवसा असला तर त्वरित फायदा होतो असें त्याचें मत आहे. × "मोजुपना फाय मिंदेंया मिंकाडे" कुकाम.

× The practice of autosuggestion by the method of Emile Coue by C. Harry brooks, published by George Allen & Unwin price 3/6

आपलें योगशास्त्र तरी हेंच शिकवीत आहे. समाधि आणि निद्रा या दोन स्थितीमध्यें फारच किंचित् पण अतिशय अवघड असा फरक आहे, याला बाबा भित, खई, वगैरे शब्द योजीत असत. सुमारें १९१५ सालची गोष्ट. माझ्या मित्राची बायको आणि त्याचा धाकटा मुलगा मे महिन्याच्या सुटीचा फायदा घेऊन शिरडीस गेले.

एके दिवशीं सहज बोलतांना बाबा म्हणाले " आये मला तुझ्या घरी दिवसांतून तीनतीनदा यावें लागतें. " बाई म्हणाल्या, " होय बाबा. " तेव्हां तेथें एक बाई होत्या त्या म्हणाल्या " बाबा तुम्ही कांहीं तरी बोलतां! आम्ही तुम्हाला येथें हमेशा बसलेले पाहातों आणि तुम्ही या बाईंच्या येथें तीनतीनदां जातां हें कसें ? हें कांहीं तरी बोलतां ! " बाबा म्हणाले " मी खोटें बोलत नसतों. मी महालक्ष्मी आहे. आये मी तुझ्या घरीं येतों. तूं मला जेऊं खाऊं घालतेस, खरं ना ? " माझ्या मित्राची बायको म्हणाली " होय बाबा. " तेव्हां त्या शिर्डीकर बाई बोलतात, " बाई, बाबा तुमच्याकडे खरेंच येतात आणि तुम्ही त्यांना जेऊं घालतां ? " मुंबईकर बाई म्हणाल्या, " होय. " मित्राच्या मुलांकडे वळून बाबा म्हणाले, " कायरे मी तुझ्या घरीं येतों ना ? " तो म्हणाला " होय बाबा. " तेव्हां त्या शिर्डीकर बाईकडे वळून बाबा म्हणाले, " अग आये मी असा सरळ जातों भाऊच्या घराकडे, मध्यें भित आहे, तिच्यावरून उडी मारली कीं रेलगाडीचा रस्ता आहे आणि मग भाऊचं घर. होय ना भाऊ ?" येथें मुलगा म्हणाला "नाहीं बाबा आधीं घर लागतें मग आगगाडी. " बाबा म्हणाले, " आधीं आगगाडी मग घर. तुझें चुकतें तूं विचार कर. " मुलगा बराच वेळ गोंधळांत पडला. त्याच्या घराचें पुढीलदार पश्चिमेकडे, घराची मागली बाजू पूर्वेकडे, आगगाडीचा रस्ता पूर्वेकडे, आणि पूर्वेकडे श्री शिरडी. कांहीं वेळानें त्याची समजूत झाली कीं बाबांना जेवतांखातां, चहा पितां, पूजा आरती करतां, नैवेद्य दाखवितां जेव्हां जेव्हां तो आणि त्याची आई संकल्प करून ती खाण्याची वस्तु श्री शिर्डीकडे तोंड करून श्रीसांईमाउलीला मनोभावानें आधीं अर्पण करून

नंतर ते पदार्थ त्यांचा प्रसाद म्हणून सेवन करीत त्या त्या वेळीं त्या दीन-वत्सल गुरुमाउलीला तें कळून येऊन त्याचा ते स्वीकार करीत असत. वात्सल्यप्रेमानें कळवळा येऊन, या साध्याभोळ्या भक्तांचा भाव जाणून, आपलें त्यांच्या विषयीचें प्रेम बाबांनीं वरील संवादानें व्यक्त केलें.

या वरील संवादाप्रमाणें इतर तशाच प्रकारच्या अनुभवांविषयीं श्री साईमाउलीच्या स्फूर्तीनुरूप पुढें एखादे प्रसंगीं विवेचन करण्यांत येईल.

श्रीसांईबाबा या सहजसमाधिस्थितीच्या स्पष्टीकरणासाठीं, " खईवरून भितीवरून उडी मारावी लागते " असे शब्द वेळोवेळीं वापरीत असत.

समाधि आणि निद्रा या दोन स्थितींत जाण्याचा मार्ग स्थूल मानानें बोलावयाचा म्हणजे एकच. साधारण मनुष्य चित्त एकाग्र होतां क्षणींच झोंपी जातो; योगी चित्त एकाग्र होतां क्षणींच झोंप चुकवून समाधि स्थितींत जातो. समाधीमध्यें देहाचा विसर असतो, पण चिच्छक्तीची पूर्ण जाणीव असते. निद्रेंत देहाचा विसर असतो, चिच्छक्तीचें चलन असतेंच, पण जाणीव नसते.

योगशास्त्रांनीं सांगितलेली ही स्थिति आम्ही ही पुस्तकी व विकट गोष्ट म्हणून अनुभवांत आणण्याची खटपट करीत नाहीं. आणि तेच पाश्चात्य लोक योगशास्त्राचें कांहींही ज्ञान नसतां, या आपल्या प्रत्येकाच्या अंतर्गत असलेल्या चिच्छक्तीचा साधारण व्यवहारांत कसा उपयोग करून घेतात याचें मों. कोए यांचा प्रयोग हें एक उत्तम उदाहरण आहे. आम्ही गतवैभवाच्या पोकळ वडबडी करीत, आपल्या स्वतःच्या घरांत असलेल्या या अफाट सामर्थ्यरूप द्रव्याविषयीं आंधळ्या भिकाऱ्याप्रमाणें वागत आहोंत. आणि ते लोक अशा प्रकारचें ज्ञान संपादन करून, तें व्यवहारांत उपयोगांत आणून, जनतेला त्याचा फायदा देऊन, जनतेचें कोट कल्याण करण्यासाठीं निरपेक्ष बुद्धीनें कशी धडपड करीत आहेत याचा प्रत्येकानें सूक्ष्म विचार करावा. विजयश्रीनें त्यांच्या गळ्यांत माळ कां घालूं नये ! त्यांचा उत्कर्ष कां होऊं नये !

मों. कोए म्हणतो आपण भावना उत्पन्न करावी कीं, " Day by Day in every way, I am getting better and better " म्हणजे "दिवसेंदिवस सर्व प्रकारें माझी स्थिति सुधारत आहे." इच्छाशक्तीवर मुळींच भार द्यावयाचा नाहीं, हा विचार मनांत विश्वासपूर्वक आणावयाचा इतकेंच. मनांत ज्याचा देवावर अथवा सद्गुरूवर भरंवसा असेल त्यानें " दिवसेंदिवस " या शब्दांपुढें " देवाच्या " अथवा " सद्गुरूच्या कृपेनें " हे शब्द उच्चारावे. जसें " दिवसेंदिवस देवाच्या (अथवा सद्गुरूच्या) कृपेनें सर्व प्रकारें माझी स्थिति सुधारत आहे. " मोठ्यानें बोलण्याचें कारण नाहीं. ही भावना मनांत विश्वासपूर्वक ठेवावयाची, आणि ती जागृत अवस्थेपेक्षां, झोंपी जाण्यापूर्वी अथवा झोपेंतून उठतेवेळीं जरूर मनांत आणल्यास विशेष परिणामकारक होते. या भावनेनें शरीरप्रकृति आपोआप सुधारते. शरीरांतल्या व्याधी दूर होतात. स्वाभाविक रीतानें नवा जोम उत्पन्न होतो. त्यामुळें आत्मविश्वास दिवसेंदिवस वृद्धिगत होऊन हातीं धरलेलीं कार्यें सुरळीत पार पडण्यास तशी बुद्धिद्वारें सूचना होते. आणि त्यामुळें तीं पार पडून त्या मनुष्याला आर्थिक फायदा होतो.

योगशास्त्राच्या आधारानें सांगावयाचें म्हणजे आपल्या अंतर्यामीन् चिच्छक्तीपासून जो अहंकार उत्पन्न झालेला आहे, ज्या अहंकारापासून बुद्धि, ज्या बुद्धीपासून मन वगैरे, त्या अहंकाराला बुद्धीद्वारें सात्विक सूचना देण्यांत येतात. हा अहंकार सात्विक स्फूर्तियुक्त झाल्यामुळें, शरीराच्या सर्व क्रिया निकोप शरीरद्वारें आत्मविश्वास फक्त, धडाडीच्या, व बिनचूक होतात. मग तो देहधारिन् हातीं जें काम धरितों तें सफल, वैभवयुक्त, आणि इतरांना आदर्शक असें होतें. यामुळें श्रीलक्ष्मीला तो अनायासें आपल्या घरीं पाणी भरावयास लावतो.

हें पाश्चात्य देशांतले लोक योगशास्त्राचें अध्ययन न करितां शिकले. स्वधर्माला खोटें स्वरूप देणाऱ्या स्वार्थपरायण धर्मगुरूंच्या हीन स्थितीप्रत नेणाऱ्या संस्था त्यांनीं झुगारून दिल्या. त्यामुळें त्यांचा आत्मविश्वास वाढला.

भयंकर तुफानें व वावटळींतून हजारों कोसांवरून येऊन स्वतःचे प्राण मुठींत घेऊन, परकीयांच्या मानसिक दुर्बलतेचा लाभ घेऊन, त्यांच्यावर त्यांनी आपली सत्ता गाजविली. " देवो दुर्बल घातकः " या न्यायाप्रमाणें आत्म-विश्वासाला वंचलेले जन नाश पावले. पाश्चात्यांनीं सर्व जगभर धुमाकूळ केली हें कशामुळें, तर आत्मविश्वासाच्या जोरावर.

आपली सध्यांची स्थिति पहा. " आम्ही दीनदुबळे आहोंत " ही रात्रंदिवस मानसिक घोषणा. "सुऱ्या कात्री चाकू हीं मुलांचीं खेळणीं नव्हत" हा तीन पिढ्यांपासूनची शिकवणूक. मूल चालू लागलें कीं, " पडशील, पडशील " हें त्याला उत्तेजन ! आपल्या मनाप्रमाणें त्यानें वागावें म्हणून " बागूल आला, " " उंदीर चावेल, " पाल चावेल, " " शिपायी घेऊन जाईल " अशी त्याला भीति घालणें, खेळूं लागलें म्हणजे " कपडे मळवूं नको " असें त्याला बजावणें. पुढें शाळेंत गेल्यावर मास्तराचा धाक. बाळपणापासून अशा प्रकारच्या विचारांची आपण आपल्या अहंकाराला दुबळेपणाची तालीम देत आहोंत, तर पुढें शरीर रोगी, बुद्धि भीतियुक्त, मुद्रा बावरी, आणि मन कमकुवत झाल्यास, त्याचा दोष आपल्याकडे नाहीं का !

तेंच पाश्चात्यांचें व जपान वगैरे पुढें सरसावलेल्या लोकांचें धोरण पाहा. लहानपणीं मूल रांगावयास लागल्याबरोबर त्याच्या पुढें अक्राळ विक्राळ व रानटी क्रूर श्वापदांच्या आकृतीची बाहुलीं त्याला खेळावयास देतात, पुढें त्याला लिहितां वाचतां येण्यापूर्वी चित्रयुक्त पुस्तकें, व कृत्रिम फळें फुलें त्याच्या पुढें ठेवून त्याची जिज्ञासा वाढवितात, शाळेंत गेल्यावर उत्साहपूर्वक खेळांकडे त्याचें मन रमवितात. आणखी मोठें होऊन लिहितां वाचतां येऊं लागल्याबरोबर हेनरी अथवा जूलस व्हर्नसारख्या ग्रंथकर्त्यांचीं पुस्तकें त्याला वाचावयास देतात. ज्यामुळें मीच एक कर्तबगारी पुरुष होईन आणि सगळी दुनिया पालथी घालीन ही त्याच्यांत स्वभावसिद्ध ईर्षा उत्पन्न झालीच पाहिजे, आणि त्याचा आत्मविश्वास सदोदित जागृत राहिलाच पाहिजे.

यासाठीं मों. कोएऱ्या शिकवणीकडे, या आत्मनिवेदन भक्तीकडे जरूर लक्ष वळविलें पाहिजे. कवडीचाही खर्च होत नाहीं, उदास व्हावयाचें कारण राहात नाहीं. शिवाय याच्या अभ्यासालाही योग्य ती संधी मिळतेच.

आतां आपण नाममहिम्याचा विचार करूं या. आपल्या जनतेचा विचार आपल्या अंतर्गत असलेल्या अफाट सामर्थ्याचा विकास करणाऱ्या उपनिषदांच्या उदात्त शिकवणीपासून च्युत होऊन, पुढें जेव्हां सर्व सामर्थ्यवान् प्रभूच्या सगुणरूपाची मूर्तीच्या बाह्यस्वरूपापासून तें सामर्थ्य मिळविण्याच्या तजविजींत फिरविण्यांत आला, तेव्हां जनतेचा ऱ्हास होईल हें श्री वाल्मिकी, श्री व्यास, श्री वसिष्ठ वगैरे साक्षात्कारी पुरुषांनीं आपल्या अंतर्ज्ञानानें जाणून श्रीमन्महाभारत, श्रीभागवत, श्रीनारायण, वगैरे अतुलनीय ग्रंथ त्यांनीं निर्माण केलें. देवादिक अलौकिक स्त्रीं–पुरुषांचीं कथानकें त्यांत गुंफून, जनतेला भक्तिरूपि स्वल्प साधनाची व स्फूर्तिदायक गति दिली. या गतीच्या आधारानें अनेक संतांनीं आत्मसाक्षात्कार प्राप्त करून, स्वानुभवयुक्त असे अप्रतिम ग्रंथ व गीतें रचिलीं कीं ज्यांच्या जिवंत वचनांच्या आधारामुळें आम्ही हिंदु म्हणविणारे आज हयात आहोंत.

या सर्व संतांनीं नामाचें महात्म गायिलें आहे तें कां ? तर नामस्मरणानें, परमेश्वराचे गुणानुवाद गायिल्यानें, मनांत सात्त्विक भावना उत्पन्न होऊन त्यामुळें बुद्धि सात्विक होते. सात्विक बुद्धीमुळें आपल्या अहंकाराला सात्विक प्रोत्साहन होतें. आणि हें झाल्यामुळें जरी या देहांत त्या मनुष्याला आत्मसाक्षात्कार नच झाला, तरी त्याचा योगक्षेम निर्विघ्नपणें पार पडण्यास त्याच्या अंतर्गत असलेल्या चिच्छक्तीस अथवा अंतर्यामिन् प्रभूस गरज पडते.

नामाचा महिमा आपल्या सर्व साधुसंतांनीं इतक्या उत्तम रीतीनें, भावनेनें, व अनुभवयुक्त श्रद्धेनें प्रतिपादन केला आहे कीं, त्याच्या उपयुक्ततेबद्दल लेखकासारख्या अननुभवी मनुष्यानें लिहिणें हें जसें ठटवीनें समुद्र रिकामा

करण्याचा प्रयत्न करणें यासारखें आहे. प्रभूचें, इष्टदेवतेचें नाम घेण्याचा मुख्य उद्देश हा कीं, त्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं अचल प्रेम उत्पन्न होऊन आत्मविवेदनरूपी भक्तीनें प्रभूच्या चरणापाशीं तल्लीन होऊन त्याच्याशीं तन्मय व्हावें. हाच मुख्य हेतु पूर्णपणें ध्यानांत घेऊन, दूरवर नजर ठेवून, श्री रामदास स्वामींनीं खेडयापाडयांतून श्री मारुति मूर्तींच्या स्थापना केल्या. श्री मारुतिरायाच्या उपासनेनें, त्याच्यापासून शारीरिक बल वाढवून त्याच्या श्रीरामप्रभूच्या सेवेकडे पूर्ण विवेचनरूपी लक्ष देऊन, जनताजनार्दनरूपी श्रीरामप्रभूची सेवा प्रत्येकाच्या हातून व्हावी. याच मुख्य व स्तुत्य उद्देशामुळें, खेडयापाडयांतून आखाडे व तालीमखाने उत्पन्न झाले. जोरकस व जोमदार शरीरें निर्माण झालीं. ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर सर्व हिंदु प्रजाजनांनीं एकजुटीनें वागून दिग्विजय मिळविला, आणि आपलें हिंदुत्व राखलें. श्री समर्थांचे आपल्यावर अपरिमित उपकार आहेत.

प्रभूचें नामस्मरण हें आत्मविश्वास वाढविण्याचें अति उत्तम व बिन पैशाचें साधन आहे. नामस्मरण करतांना जर त्याला श्वासोच्छ्वासाची जोड देण्यांत आली, आणि तसें करणें कांहीं कठीण नाहीं, अभ्यासानें सहजसाध्य आहे, तर त्यापासून आपल्या अहंकारावर, बुद्धीवर, मनावर, व शरीरावर उत्तम परिणाम होतात. मृत्यूची भीति तर प्रथमतःच नाहींशी होते.

नामस्मरणानें काय होतें असें आधुनिक विद्वान् विचारतात, त्यांना इतकेंच नम्रतेनें सुचवावयाचें आहे कीं, आपण मों. कोएचा प्रयोग करून पाहावा. त्यामुळें काय फायदा आहे हें प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन पाहावें, याला एक पैचाही खर्च होत नाहीं. ही मों. कोएची शिकवणी नवी नाहीं. नामस्मरणामध्यें, आत्मनिवेदन भक्तीमध्यें या मों. कोएच्या प्रयोगाचा समावेश संतांनीं पूर्वीच केलेला आहे, परंतु पाश्चात्य शास्त्रांच्या आधारानें आपल्या मनाची समजूत करून घ्यावयाची आहे, म्हणूनच मों. कोएच्या प्रयोगाची येथें उपयुक्तता दर्शविण्यांत येत आहे.

सामान्य जनतेचा आत्मविश्वास जागृत करण्याकडे संतांचा रोख आहे, हें त्यांच्या जीवंत वचनांकडे दृष्टि देतां तात्काळ कळून येतें. आत्मविश्वासानें आत्मबळ जरूर वाढतें. आत्मबळाच्या जोरावर सर्व कांहीं कार्यें जनतेच्या हातून पार पडतात, हें पुनः पुनः सुचविण्यांत येत आहे.

सर्व श्री सांईभक्तांनीं खास ध्यानांत ठेवावयाचें कीं, आपल्या सर्वांच्या तसेंच इतरांच्या हृदयांत श्रीसांईबाबांची वस्ती, या लेखकाच्या मित्राला सुचविल्याप्रमाणें, सारख्या पूर्णतेनें, सारख्या प्रेमानें आहेच आहे. याची स्मृति हृदयांत निरंतर ठेवली असतां सर्वांची उन्नति सर्व प्रकारें झालीच पाहिजे,

ज्यांना श्रीसाईनाथांचें प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष दर्शन घडलें नसेल, त्यांनीं जो दिसेल त्या साधूचे पाय धरण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आपल्या अंतर्यामिन् इष्ट मूर्तीच्या सगुणरूपाचें नामस्मरण प्रीतिपूर्वक केलें असतां तो दीनदयाळू प्रभू योग्य तो मार्ग दाखवितो यांत शंका नाहीं.

ज्यांना निराकार प्रभूची सगुणरूपानें भक्ति करावयाचो आहे त्यांनीं तसेंच इतरांनींही, प्रभूच्या तेजोमयरूपानें आपल्या भृकुटीमध्यें ध्यान करावें. याविषयीं सन १८८०-१ सालीं कै. रावबहादूर शंकर पांडुरंग पंडितांनीं प्रार्थनासमाजांत उपासना करीत असतां अनेक वेळां विवेचन केल्याचें लेखकास पक्कें स्मरतें. कै. पंडित यांचा वेदांचा व उपनिषदांचा व्यासंग दांडगा होता. हे समाजाच्या धुरिणांपैकीं एक अत्यंत साधे, निगर्वी, पण तेजस्वी आणि ओजस्वी पुरुष होते. ते लवकरच कालवश झाले हें आपणां सर्वांचें मोठें दुर्दैव होय.

हें तेज बिंदुस्वरूप, स्वल्प अभ्यासानें दिसूं लागतें. हा अनुभव ज्यानें त्यानें आपल्या स्वभावाप्रमाणें घेऊन पाहावा; इच्छेवर भार देण्याचें मुळींच कारण नाहीं. ही फक्त अंतर्यामिन् प्रभूवर असलेल्या आपल्या प्रेमाची गोष्ट आहे. प्रेमानें प्रभु साध्य आहे, दूर नाहीं असें सर्व साधुसंत सांगत आले आहेत. श्रीसांईबाबांचीही शिकवण तशीच आहे.

या उपरांत प्रभु नाहीं, असेंहीं कांहीं आधुनिक विद्वान् म्हणतील, तर त्यांना लेखकाची हात जोडून नम्र विनंती आहे कीं, आपण मो. कोरचा प्रयोग स्वतःवर करून पाहावा आणि खात्री करून घ्यावी. त्यामुळें आपली, तसेंच आपल्या समागमांत असलेल्या बाळगोपाळादिकांची शरीरप्रकृति सुधारून आत्मविश्वास वाढतो कीं नाहीं. इतकेंही केल्यास पुष्कळ आहे.

एकमेकांची उणीं काढून वितंडवाद करण्यांत अर्थ नाहीं, माझें तेंच खरें, इतरांचें खोटें असा धर्मसंबंधाच्या बाबतींत जो वृथा अभिमान बागळतो, त्याला कांहींच कळलेलें नसतें. या अनुभवशून्य व शुष्क वादावादीनुळें आपल्या जनतेचें अपरिमित नुकसान झालें आहे.

सारांश, आत्मविश्वासाची आपणां सर्वांना तसेंच सामान्य जनतेला सध्यांच्या काळीं आणि हमेशाही अत्यंत जरूरी आहे. दुबळेपणाच्या वृत्तीपासून परावर्तन होऊन-त्यांचा त्याग करून--आपलें स्वतःचें तसेंच जनतेचें आत्मबळ वाढविण्याकडे प्रत्येकानें सदोदित झटलें पाहिजे अशी नम्र विनंती करून हा लेख आटोपता घेतों.

श्री सांई माउलीनें प्रेमानें संबोधिलेला

"म्हातारा"

विनंती.

रा. सा. बाळासाहेब देव कळवितात कीं, शोधाअंतीं कै. नानासाहेब चांदोरकर यांचे घरीं दीडशेंवर श्री दासगणू महाराजांच्या श्री भक्तलीलामृत पोथीच्या प्रती अशा शिल्लक आहेत. म्हणून त्यांचा खप होईपर्यंत सदरहू गोड पोथीचें श्री सांईलीलेंत छा प्रसिद्ध करण्याचें तूर्त तहकूब केलें आहे. तरी ग्राहकांनीं सदरील पोथी श्री. वासुदे नारायण चांदोरकर, दप्तरदारांचा वाडा, कल्याण यांचेकडून मागवून घेण्याची क करावी. किंमत एक रुपया. टपाल हंशील जादा.

श्री संत लीलामृत पोथीच्या प्रती त्यांच्याजवळ शिल्लक नाहींत.

रा. आ. तर्खड
संपादक
श्री सांईलीला.

श्री सांईलीलेच्या ४-५ अंकाविषयीं श्री दासगणूंचा अभिप्राय.

"दासगणूचा अनेक आशीर्वाद. श्री सांईलीला मासिक पुस्तक पोंचलें. आपण प्रथमचा निबंध लिहून अर्वाचीन सुशिक्षित म्हणविणारांचे डोळे चांगलेच उघडले आहेत. अशा प्रकारचे निबंध श्री सांईलीला मासिकांत वरचेवर येत गेल्यास पुस्तक सर्वांग सुंदर होऊन लोकादरास व लोकसेवेस निःसंशय पात्र होईल. तसेंच कै. दादोबा पांडुरंग मराठी भाषेचे पाणिनी यानीं आपल्या चिकित्सक बुद्धीनें यशोदा पांडुरंगी नांवाची सुबोध व सरस टीका कविकुलगुरु आर्याचार्य श्री मोरोपंत यांच्या केकावलि नांवाच्या जगप्रसिद्ध सर्वोत्तम काव्यावर केली, तिचा आपण सांईलीलेमार्फत जीर्णोद्धार करीत आहांत हें आपणांस निःसंशय भूषणावह आहे. मला वाटतें श्री सांईलीलेचा एक चतुर्थांश भाग श्री यशोदा पांडुरंगीकरितां राखून ठेविल्यास महाराष्ट्र वाचकांवर आपले उपकार होणार आहेत. कारण अलीकडे ही टीका अगदीं दुर्मिळ झाली आहे. मी यशोदा पांडुरंगी नांवाची टीका वाचली नव्हती, नुसतें तिचें नांव ऐकत होतों; बाबासाहेब, फार काय सांगावें, ही टीका वाचीत असतांना माझे डोळे कित्येक वेळ भरून आले व टीकाकाराच्या उच्च दर्जाच्या विवेचनशक्तीचें कौतुक वाटलें.

असो. टीका आपल्या हातानें श्री सांईलीला मासिकांत पूर्ण येवो अशी त्या जगन्नियंत्याची व श्री सांईबाबांची प्रार्थना करून रजा घेतों. लोभ असावा हे आशीर्वाद

दासगणू.

न्यां कोणतें पावनकृत्य केलें, या आशंकेचें निवारण करित होत्साते कवि म्हणतात,— राधारतें तुवांचि बहु अघाचळहि तारिले,—राधारतें,—राधा-हरिवंशांत वर्णिलेली प्रसिद्ध कृष्णासक्तमना गोपिका तिच्या ठायीं-रत-रममाण-सप्रेमांतःकरण जो तूं कृष्ण त्या,-तुवांचि-त्वांच (एथें 'चि' या अव्ययानें इतरांची व्यावृत्ति जाणावी, म्हणजे पुराणांत पापी जनांचा उद्धार करणारे विष्णु शिव वर्णिले आहेत ते तूंच असा एथें ध्वनितार्थ उत्पन्न होतो.) बहु असे-अघाचळ,—अघ-पाप, त्याचे-अचळ-पर्वत-म्हणजे पापाचे पर्वत-पर्वततुल्य पापराशी-अर्थात् मोठे प्रचंड पापी, असतांहि तारिले-उद्धरिले-पावन केले; एथें रूपक अलंकार जाणावा. पर्वतासारिख्या पापांच्या ज्यांच्या राशी असे महत्पापी असतांहि तारिले, मग क्षुद्र पापी तारिले हें काय सांगावें; असा 'हि' शब्दानें एथें ध्वनितार्थ होतो. ते महान् पापी कोण कोण म्हणून पुसाल तर ऐका-अजामिळ, अघासुर, व्रजवधू, बकी, पिंगळा, अशां गति दिली,—अजामिळ अघासुर-पुराणप्रसिद्ध पापी, व्रजवधू-व्रजसंबंधीं वधू-नारी-अर्थात् पतिसेवास्वार्भकपालनादि स्वधर्मोचित संसारकृत्यें टाकून यथेच्छ विहार करणाऱ्या म्हणून पापी अशा गोपांगना, बकी-पूतना[1] पिंगळा-पुराणप्रसिद्ध वेश्या, अशां गति दिली,—अशां-पूर्वोक्त जे असे अघाचळ त्यांना गति-सलोकतारूप अथवा सरूपतारूप जी सद्गति म्हणजे मुक्ति ती-दिली. असे महान् पापाचे पर्वत असतांहि भगवंतानें तारिले, असा विस्मय कवि आपल्या

तनौयांसंपांसुंतवचरणपंकेरुहभवं ।
विरिंचिःसंचिन्वन्विरचयतिलोकानविकलं ॥
वहत्येनंशौरिःकथमपिसहस्रेणशिरसा ।
हरःसंक्षुभ्यैनंभजतिभसितोद्धूलनविधिं ॥ २ ॥

भागवतांतही भगवच्चरणरजाचा महिमा वर्णिला आहे;—

यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो ।
धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ॥

स्कं. १०, पू. अ. १२, श्लो. १२.

१ बकी हें पूतनेचें नांव भागवतांत प्रसिद्ध आहे:—
अहोबकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
लेभेगतिंधात्र्युचितांशरण्यं कंवादयालुंशरणंव्रजेम ॥

भाग., स्कं. ३, अ. २, श्लोक २३.

मनांत करित होत्साते पुनः ईश्वरसामर्थ्यावर दृष्टि देऊन पुढील दृष्टांतवाक्यें करून त्या विस्मयाचें दूरीकरणक रितात.–विंगळा भेटतां तृण न उरे,–विंगळा भेटतां-अग्नीच्या इंगळाला भेटलें असतां–म्हणजे प्रज्ज्वलित अग्नीशीं गांठ पडली असतां, तृण-गवत, न उरे–उरत नाहीं. अथवा एथें 'उरे' या ठिकाणीं काक्वर्थ करून 'न' हें त्याचें उत्तर मानिलें असतांहि गोड; म्हणजे विंगळाला तृण भेटलें असतां तें तृण उरे काय ? तर 'न', अर्थात उरत नाहीं, असा पदान्वय करून अर्थ व्यावा. एथें अजामिळादिकांचें उद्धरण विशेष अर्थानें सांगून अग्निसान्निध्यानें तृणनाश होतो, अशा सामान्य अर्थानें त्याचें समर्थन केलें आहे, म्हणून हा अर्थांतरन्यास अलंकार होय.

या केकेत **अघाचळ, अजामिळ, पिंगळा** हे शब्द शुद्ध व्याकरणरीत्या पाहिले असतां लकारान्त असावे; परंतु पुढील **विंगळ** शब्द शुद्ध महाराष्ट्र ळकारान्त असल्यानें त्याशीं वर्णैक्य याच शब्दांचें होतें, म्हणून शब्दालंकारदृष्ट्या हाच ळकारान्त शब्दांचा पाठ प्रशस्त दिसतो.याच दृष्टीनें **सकल** येथें **सकळ** असावें खरें, परंतु तो शब्द समासांत आहे म्हणून त्यांत लकार विशेष ग्राह्य.

तुझाबहुतशोधिलेअघनिधीपदाचारजें ।
नतेंअनृतवर्णितीबुधजनींसदाचारजें ॥
असेसततऐकते*सततबोलतेमीचते ।
प्रमाणनम्हणोंजरींउचितमाझियानीचते ॥ ३ ॥

त्याच पदरजाचा महिमा पुनः विशेषेंकरून वर्णू इच्छित असतां कवि आणखी म्हणतात;—

पदान्वयः—तुझा पदाचा रजें बहुत अघनिधि शोधिले, बुधजनीं सदाचार जें वर्णिती तें अनृत न, असे सतत ऐकते सतत बोलते ते मीच जरीं प्रमाण न म्हणों, माझिया नीचते उचित.

तुझ्या पदाच्या रजानें अजामिलादि महान् पापी तारिले असें जें म्यां मागच्या केकेंत म्हटलें, तें केवळ माझेंच म्हणणें नाहीं, तर त्यास पुरातन सद्वाक्याचें प्रमाणहि आहे, असें दर्शवित होत्साते कवि त्याच पदरजाचें विवरण करितात. **तुझा पदाचा रजें बहुत अघनिधि शोधिले,**–तुझ्या **पदाच्या रजें**–रजानें बहुत–पुष्कळ–असंख्य असे–अघनिधि–पापाच्या खाणी–अर्थात् अजामिलादि महान् पापी **शोधिले**–शुद्ध केले[2]–पावन केले–अर्थात् उद्धरिले; **असें–बुधजनीं सदाचार जें वर्णिती तें अनृत न,**–बुधजनीं–पंडित जनांत–ज्ञानवान लोकांमध्यें जे–सदाचार,–सत्–चांगला आहे–आचार–आचरण, ज्यांचें असे–सदाचरण–संपन्न–अर्थात् नुसते वाचालपंडित नव्हत तर त्यामध्येंहि भक्तिरूप सदाचरणानें जे संपन्न ते, **जें वर्णिती**–जें वर्णितात–अर्थात् तुझ्या पदरजाचें माहात्म्य, **तें**

---

* **असे शत न एक ते**—असेंहि पाठांतर आढळतें.

१ म्यां जो आपल्या महाराष्ट्र व्याकरणांत नियम सांगितला आहे (पहा० आवृत्ति ३ री, नियम २६८, पृष्ठ १०६) कीं, **च ज झ स** एतद्वर्णांत जे शब्द त्यांस विभक्तिप्रकारानुरूप यकाराचा योग केला असतां, या वर्णांचा हा आगंतुक दंततालव्योच्चार जाऊन मूळचा जो शुद्ध तालव्योच्चार तोच परावर्तन पावतो, त्यास ही केका चांगलें साहाय्य करित्ये. ईत पहिल्या चरणांतलीं शेवटलीं **पदें पदाचारजें,** आणि दुसऱ्या चरणांतलीं शेवटचीं पदें **सदाचारजें,** यांची प्रासनियमाप्रमाणें वर्णैकता आवश्यक असल्यानें **पदाचा** येथें **पदाच्या** असें षष्ठ्यंत सामान्यरूप केलें असतां वर्णव्यत्ययरूप दोष येतो; म्हणोन येथें **पदाचा** याचें **पदाच्या** असेंच षष्ठ्यंत सामान्यरूप लिहिलें पाहिजे.

२ एथें शोधणें म्हणजे शुद्ध करणें. मूल संस्कृत **शुध–शोचे,** या धातूच्या अर्थाप्रमाणें एथें या क्रियापदाचा अर्थ जाणावा.

अनृत न,–तें अनृत–खोटें न–नाहीं. कदाचित् आपण पुसाल कीं, असें कोणी म्हटलें, कोणी ऐकिलें, तर असे[1] सतत ऐकते सतत बोलते ते मीच जरी प्रमाण न म्हणों,–असे–जे या प्रकारचे सतत्–निरंतर ऐकते–ऐकणारे बोलते–बोलणारे (ऐकता, बोलता, या ताप्रत्ययान्त धातुसाधित नामाचें अनेकवचन)–जे कोणी सूतशौनकादि पुराणप्रसिद्ध ज्ञाते ते मीच जरी प्रमाण न म्हणों–मीच ते जर प्रमाण–प्रमाणीभूतें, न म्हणों–न म्हणावें तर ही जो साक्षी धिटाई ती–माझिया नीचते उचित,–माझिया–माझ्या, नीचते–नीचतसे–अर्थात् लघुत्वास, उचित–योग्य, होय.

---

१ तिसऱ्या चरणांत जो प्रथम शब्द **असे** म्हणून लिहिला आहे,त्या ठिकाणीं **असें** म्हणण्याचाहि बहुत पाठ असेल असें मला वाटतें; परंतु इथें **'असे'** हें **बोलते** आणि **ऐकते** या धातुसाधित नामांचें विशेषण करावें हा पक्ष मला चांगला दिसतो. **असें** हें क्रियाविशेषण केलें असतां या धातुसाधित नामांचा जो क्रियांश त्याचें विशेषण मानावें लागेल; हा कांहीं मोठा दोष आहे असें नाहीं; कारण, हें जरी त्या क्रियांशाचें विशेषण न मानलें, तथापि पुढलें **सतत** हें शुद्ध क्रियाविशेषण असल्यानें त्याच क्रियांशांचें विशेषण मानिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. परंतु **असे** हें प्रकारार्थक विशेषण असल्यानें **बोलते, ऐकते,** या साऱ्या धातुसाधित नामांचें विशेषण मानावें हें व्याकरणदृष्ट्या त्यापेक्षां प्रशस्ततर दिसतें. आणखी,–'असें दाता आज कोण ऐकतो,' 'तसें कर्ता कोणी लिहीत नाहीं,' –अशा ताप्रत्ययान्त धातुसाधित नामाच्या मानें क्रियाविशेषणाची योजना भाषारूढीस अनुकूल नसतां,–'असा दाता आज कोण ऐकतो,' 'तसा कर्ता लिहीत नाहीं,' अशा प्रकारार्थक विशेषणाचीच योजना भाषारूढीस अनुकूल दिसते; या प्रमाणावरून एथें **असे** हा पाठ मला प्रशस्त दिसतो. अथवा, **असें** हें क्रियाविशेषण न मानितां दर्शकसर्वनाम जरी मानिलें, तरी **ऐकते, बोलते,** यांतील क्रियांशांचेंच कर्म त्यास मानिलें पाहिजे; तेव्हां सर्वनाम मानिल्यानेंहि पूर्ववत् दोष येतो, म्हणून **असे** हें **ऐकते, बोलते,** यांचें प्रकारार्थक विशेषण करावें हाच पक्ष उत्तम दिसतो.

तसाचिउरलोंकसापतितमींनसेंकायकीं ॥
कृपाचिसरलीअसेंहिनघडेजगन्नायकीं ॥
नसेनदिसलोंकसानयनसर्वसाक्षीरवी ॥
विषादधरिलाम्हणोंनसुरभीविषक्षीरवा ॥ ४ ॥

मागल्या दोन केकांत भगवंतानें इतर महान् पापी जनाचें उद्धरण केलें म्हणून कवीनीं सांगितलें, आतां स्वपातित्य मनांत आणून कवि आपणाविषयीं म्हणतात;—

पदान्वयः—तसाचि कसा उरलों, मी काय पतित नसे कीं जगन्नायकीं कृपाचि सरली असेंहि न घडे, दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, विषाद धरिला म्हणों, सुरभी विषक्षीर नवा.

तसाचि कसा उरलों,—इतर अजामिलादि महान् पापी तुम्हीं उद्धरिले,आणि मींच ~ तसाचि—तसाच—उद्धरल्याशिवाय पापी तसा पापीच कसा उरलों—कसा अवशिष्ट राहिलों; अशी आपल्या मनांत आशंका घेऊन कवि पुढें तिचें समाधान करित होत्साते त्या समाधानाचें दुर्घटत्व पुढें करून तद्द्वारा स्वपातित्य प्रकट करीत असतां म्हणतात,—**मी काय पतित नसें कीं,**—मी काय मुळीं पतित म्हणजे पापी नाहींच; म्हणून तसाच उद्धरल्याशिवाय उरलों, असा अन्वय; एथें 'कीं' या अव्ययाचा निश्चयार्थ जाणावा; तर हें असंभवित, कारण उद्धरल्याशिवाय उरलों म्हणून मी पतित नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं; अथवा, 'कीं' याचा निश्चयार्थ न करितां 'कीं' म्हणजे 'किंवा' असा पक्षांतरबोधक अर्थ करून पुढल्या वाक्याशीं त्या अव्ययाचा अन्वय लाविला असतांहि प्रशस्त.बरें आणखी ~ **जगन्नायकीं कृपाचि सरली असेंहि न घडे,**—जगन्नायकीं,-जगत्—म्हणजे भ्रमण करणारें जें हें सारें भवचक्र त्याचा~ नायक—नियंता—चालविणारा जो तूं~अर्थात् विश्वचालक—सर्व विश्वाचा नियंता—जो तूं त्या तुझ्या ठायीं, कृपाचि सरली—म्हणजे कृपेचें भांडवल होतें तें संपलें असें हि नघडे,—असेंहि घडत नाहीं—असेंहि सुतराम् संभवत नाहीं—अर्थात् कृपेची न्यूनता संभवत नाहीं, ·मग तिचा समूळ अभाव तर केवळ अघटित; असा एथें 'चि' या अव्ययानें ध्वनितार्थ होतो. तर हें कारणहि असंभवित. एथें **जगन्नायक** हें हेतुगर्भ पद होय; कारण, जर तूं जगन्नायक आहेस तर तुझ्या ठायीं कृपेचा अभाव संभवत नाहीं. कदाचित् एथें कोणी आशंका घेईल कीं, भगवंताचें जगन्नायकत्व, आणि त्याचे कृपेची सत्ता, या दोन गोष्टींचें साहचर्य जें एथें स्वीकृत केलें तें प्रमाणापेक्ष आहे, तर त्यानें असें समजावें कीं, ज्यापेक्षां आनंदोत्पत्ति हें भवचक्रचालनव्यापाराचें फल गम्यमान आहे, आणि याविषयीं—'आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेआनंदेनजातानिजीवंति' इत्यादि श्रुतीचें

प्रमाणहि प्रसिद्ध आहे, आणि जगज्जननपालनादि व्यापारास भगवंताच्या सदयतेची अपेक्षा आहे, त्यापेक्षां त्या आनंदाचा मूलजनक अथवा आनंदरूपच जो भगवान् त्याच्या ठायीं सदयता सांसिद्धिक आहे हें सिद्ध; म्हणून ती सदयता असल्याबांचून त्या आनंदाची प्राप्ति जीवांस अशक्य, अतएव, 'जगन्नायक' हे एथें स्पष्ट हेतुगर्भ पद होय. अर्थात् कवि भगवंतास म्हणतात कीं, त्यापेक्षां तूं जगन्नायक आहेस, त्यापेक्षां तूं कृपावंतही आहेस, म्हणून तुझी 'कृपा सरली' असें म्हणतां येत नाहीं. आणखी कदाचित् तूं म्हणशील कीं, कोटयावधि जीवांमध्यें तूं मला दिसला नससील, तर कवि म्हणतात मीं - दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा,- दिसलों नसेन-तुझ्या दृष्टीस पडलों नसेन, अथवा तूं मला पाहिलें नससील असें जर म्हणावें तर हेंहि संभवत नाहीं, कारण मग- सर्व-साक्षी रवी नयन कसा,-सर्वसाक्षी,-सर्व-मेरूपासून अणुरेणु त्रसरेणूपर्यंत स्थूल सूक्ष्म पदार्थ त्यांचा-साक्षी-म्हणजे पाहाणारा जो-रवी[1]-सूर्य तो-नयन-अर्थात् तुझा नयन-नेत्र-डोळा कसा-म्हणावा; अर्थात् जर मला पाहात नाहीं तर श्रुति-स्मृतींत सूर्य तुझा नेत्र म्हणून सांगितला आहे[2] तो कसा[3] ? अर्थात् कवि भगवंतास

१ कदाचित् एथें कोणी वारीक शंका घेईल कीं, मोरोपंत महान् पंडित असून त्यांचें काव्य महाराष्ट्र व्याकरण नियमास सोडून क्वचित् आढळतें, असें असतां त्यांहीं 'रवी' हा शब्द ऱ्हस्वस्वरान्त असतां एथें दीर्घस्वरान्त कसा लिहिला ? त्यास, एकतर या प्राकृत भाषेंत संस्कृताप्रमाणें ऱ्हस्वदीर्घत्त्वाचा नियम सर्वत्र घट्ट राहूं शकत नाहीं; दुसरें, चरणाच्या शेवटला वर्ण तर पुढील किंवा मागील चरणाच्या प्रासाच्या अनुरोधानें निरंतर दीर्घच असतो.यावरूनहि या आशंकेचें समाधान झालें असें कोणास वाटेल, तर अशा सूक्ष्म पाहाणाराचें समाधान करण्याकरितां मला आणखी थोडा यत्न केला पाहिजे; तो असा कीं,-मोरोपंतांनीं एथें भगवंताच्या एकाच नेत्राचें रवित्व उद्देशिलें नसून दोन्ही नेत्रांचें रवित्व पृथक् पृथक् प्रदर्शित केलें आहे, म्हणून दोन रवींचें ग्रहण झाल्यानें संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणें एथें **रवी** हा द्विवचनान्त शब्द जाणावा. आतां अशा सूक्ष्म पाहाणारांनीं '**नसेनदिसलोंकसेनयनसर्वसाक्षीरवी**' असा पाठ म्हणून आपलें समाधान करून घ्यावें.

२ सूर्य, चंद्र हे भगवंताचे नेत्र म्हणून श्रुतिस्मृतींत पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन आढळतें.

अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौ

—श्रुति.

चंद्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायत

—पुरुषसूक्त

म्हणतात, सूर्य तुझा नेत्र असल्यावर मग मी तुला दिसलों नसेन हें हे संभवत नाहीं.

यस्यभासासर्वमिदंविभाति

—श्रुति

यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥

भ. गी. अ. १५, श्लोक० १२.

अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यं । अनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं ।
पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रं । स्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं ॥

भ. गी. अ. ११, श्लोक १९

ऋद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः

वि. स. ना., श्लोक. ३०

उदीर्णःसर्वतश्चक्षुरनीशःशाश्वतः स्थिरः

—श्लोक ३७

रविर्विरोचनःसूर्यःसवितारविलोचनः

—श्लोक ९४

यस्याग्निरास्यंद्यौर्मूर्द्धाखंनाभिश्चरणौक्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रेतस्मैलोकात्मनेनमः ॥

भी. स्त. श्लो. ७०

दिशोभुजारविश्चक्षुर्वीर्यंशुक्रःप्रजापतिः

—श्लो. ९९

३ कोटें—**नसेन दिसलों कसें** असाहि पाठ आढळतो, परंतु तो मला प्रशस्त दिसत नाहीं; कारण, **कसें** या शब्दाचा **नसेन दिसलों** या पदाशीं जरी अन्वय केला, तरी तो जवळचा संबंध असल्यानें हें क्रियाविशेषण भाषापद्धतीप्रमाणें कर्त्याच्या लिंग-वचनाच्या अनुरोधानें असावें; **'मीं दिसलों नसेन कसें'** असें म्हणण्यापेक्षां **'मीं दिसलों नसेन कसा'** ही बोलण्याची रूढि अधिक व्यापक दिसते. 'मीं उभा राहिलों,' 'ती वेडी कशी,' 'ते आंधळे कसे म्हणावे,' अशीच बहुधा महाराष्ट्रभाषेंत बोलण्याची रीति आढळते. (पहाः माझें महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति तिसरी, नि० ५२३, पृ० २५२).

(पुनः पूर्वपक्ष) बरें जर विषाद धरिला म्हणों,-विषाद-खेद-उपेक्षा-अर्थात् मजविषयीं त्वां आपल्या मनांत उपेक्षा केली असें जर कवि म्हणतात आम्हीं म्हणों-म्हणावें; तर हेंहि असंभवित. कारण-सुरभी विषक्षीर नवी,-सुरभी-कामधेनु[1] विषक्षीर-विषरूप अथवा विषमय जें क्षीर-दूध तें नवी-वीत नाहीं; कामधेनूच्या मनांत जरी विषाद आला, तरी ती विषाचें दूध; देत नाहीं.[2] अर्थात् भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्याविषयीं तूं कामधेनु

आणखी, कसा हा शब्द त्या पदांपासून निराळा काढून जर तें 'रवि' या शब्दाचें विशेषण केलें, आणि असें करणें फार गोड आणि प्रशस्त दिसतें, तर मग 'कसा' असेंच त्याचें विशेषण असलें पाहिजे. कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, 'नसेन् दिसलों' या उत्प्रेक्षेचें दुर्घटत्व दाखविण्याकरितां 'कसें' हें निराळेंच प्रश्नार्थक अव्यय मानावें; त्यास, असें मानिलें असतां एक तर सर्व पदें त्रुटित होऊन-'हें कसें होईल' इत्यादि पदांचा वाक्यपूरणार्थ अध्याहार करावा लागेल, तितकें करूनहि पुढल्या पदाशीं त्याचा संबंध नीट रहात नाहीं, म्हणून मला वाटतें 'कसा' हाच पाठ अधिक प्रशस्त होय.

१ सुरभिर्गविचस्त्रियाम्

—अमर.

२ दुग्धंक्षीरंपयःसमम्

—अमर.

३ एथें दूध देण्याच्या अर्थसंबंधानें जरी 'विणें' या क्रियेचा प्रयोग भाषारूढीस प्रशस्त दिसत नाहीं, तो प्रयोग सांप्रत पशुजननाविषयींच प्रसिद्ध आहे, तरी 'विणें' म्हणजे प्रसवणें-शारीरधर्मानें उत्पन्न करणें, अशा मूळच्या सामान्य अर्थावर दृष्टि दिली असतां सांप्रतच्या प्रयोगास बाध येतो असें मला वाटत नाहीं. तुकोबानें या क्रियेचा प्रयोग एके ठिकाणीं मनुष्यजननाच्या अर्थीं केला आहे:—

कोड पुरविना बाळाची—
मग ते काशाची माऊली । जाण काशासाठीं व्याली ॥

तसेंच लोकांत पुरुषाविषयींहि अशाच अर्थानें म्हणण्याची रूढि आढळते,-'असा जर तो निष्ठुर होता तर मग पोरें कशाला व्याला.' तसेंच आणखी 'विणें' या धातूचा शुद्ध 'उत्पन्न करणें' अशा अर्थीहि प्रयोग आढळतो.

ऐसेंप्रेमाचेंनिधावें । ध्यानचिध्यानातेंप्रसवे ॥

ज्ञा. अ. १३, ओ. ९६

तामसअहंकारगगनातें । गगनव्यालेंपवनातें ॥
तोपवनदहनातें । प्रसवताझाला ॥

वि. सिं., प्र. ३ ओ. ७३.

आहेस, तेव्हां विषाद जरी मनांत धरिला तथापि विषाचें दूध देणार नाहींस, म्हणजे दयेच्या ठिकाणीं निर्दयतेचा अवलंब करणार नाहींस. यद्यपि 'सुरभी' शब्द सामान्य धेनुवाचक आहे तो, तथापि विशेषेंकरून एथें कामधेनुवाचकच घेतला पाहिजे; कारण, पाहिजे तसें विकृत दुग्ध देण्याचें सामर्थ्य तिच्याच ठायीं संभवतें; इतर धेनूच्या ठायीं तें सामर्थ्य नसल्यानें तद्व्यतिरिक्त धेनूचें ग्रहण उपमेस योग्य होणार नाहीं. इतर गाईस अत्यंत विषाद आला तथापि विषाचें दूध देऊं म्हटल्यासहि दिल्यानें देववत नाहीं; कामधेनु तसें दूध देण्यास समर्थ असतांहि जसें स्वकारुण्यास्तव तें ती देत नाहीं, तसें तदुपम करुणामय भगवानहि शरणागतांवर आपलें नैर्घृण्य प्रकट करीत नाहीं; म्हणून एथें कामधेनूच्या उपमेनें भगवंताचें भक्तवात्सल्य विशेषेंकरून प्रस्फुट होतें. अथवा,– विषाद धरिला म्हणोन,असा स्वच्छेद करून विषक्षीरवी? असा पुढला काक्वर्थ करावा; म्हणजे सुरभीनें मनांत विषाद धरिला, म्हणून ती काय विषक्षीर वी? अर्थात् 'नवी.' अथवा,–'न' या अव्ययाचा 'वी' या क्रियापदाशीं अन्वय न करितां, तें 'विषाद धरिला म्हणों' या उत्प्रेक्षेच्या समाधानार्थीं उत्तर समजावें; आणि 'सुरभी विषक्षीर वी? हा पुढला वाक्यांश काक्वर्थक करून तो त्या समाधानाच्या हेत्वर्थी मानावा.

सारांश, या केकेंत कवीनें प्रथम चरणांत स्वपातित्य, दुसऱ्यांत भगवंताचें कृपालुत्व, तिसऱ्यांत त्याचें सर्वसाक्षीत्व, आणि चवथ्यांत- त्याची सदयता, हीं अन्वयव्यतिरेकरूपानें वर्णिलीं आहेत असें समजावें.

दहनउदकातें ॥ उदकव्यालेंपृथ्वीतें ॥
यापरीपंचमहाभूतें । जनितीझालीं ॥

वि. सिं., प्र. ३, ओ. ७४

व्रजावनकरावयाबसविलेंनखाग्रींधरा ।
सलीलतैंमंदराख्यहिनगस्वपृष्ठींधरा ॥
वराहतनुघेउनीउचलिलीरदाग्रेंधरा ।
सुदुर्धरतुम्हांकसापतितहानकांउद्धरा ॥ ५ ॥

मागल्या केकेंत कवीनें स्वपातित्य प्रकट करून शेवटीं भगवंताची सदयता वर्णिली; आतां या व पुढल्या केकेंत उदाहरणांनीं त्याच सदयतेचें समर्थन करितात.

पदान्वयः—व्रजावन करावया नखाग्रीं धरा बसविलें, मंदराख्य नगहि तैं सलील स्वपृष्ठीं धरा, वराहतनु घेउनी रदाग्रें धरा उचलिली, हा पतित तुम्हां सुदुर्धर कसा, कां न उद्धरा ?

व्रजावन करावया नखाग्रीं धरा बसविलें,—व्रजावन,-व्रज म्हणजे गोकुल[1]-अथवा व्रजभूमि-अर्थात् उपादान लक्षणेनें[2] तत्रस्थ गोधनगोपजनासहित व्रज त्याचें अवन-रक्षण, तें गोकुलाचें रक्षण करावयाकरितां नखाग्रीं-नखाच्या अग्रभागाच्या ठायीं धरा,-धर-पर्वत[3]-अर्थसंदर्भानें उपलक्षित जो व्रजदेशीं प्रख्यात गोवर्धन पर्वत, त्यातें, बसविलें-ठेविलें;-अर्थात् ज्या काळीं इंद्रानें अतिवृष्टि करून गोकुल बुडविण्याचें भय प्रदर्शित केलें, आणि जेव्हां त्या

---

१ गोमान्गोमीगोकुलंतुगोधनंस्याद्व्रवांव्रजः

—अमर.

२ या उपादान लक्षणेचें स्वरूप विश्वनाथ कविराजानें साहित्यदर्पणांत असें केलें आहे कीं,—

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥

आणि या लक्षणेच्या व्याख्यानांत-'श्वेतो धावति' म्हणजे पांढरा धांवतो, अर्थात् पांढऱ्या रंगाचा जो घोडा तो धांवतो; तसेंच 'कुंताः प्रविशन्ति' म्हणजे भाले शिरतात, अर्थात् भाले घेऊन शिपाई शिरतात. तसेंच एथें 'व्रजाचें रक्षण' म्हणजे व्रजसहित व्रजस्थ जे गोपादि त्यांचें रक्षण. या लक्षणेस अजहत्स्वार्था अशीहि लक्षणा म्हणतात.

३ महीध्रेशिखरीक्ष्माभृदहार्य्यधरपर्वताः

—अमर

भयानें सर्व व्रजवासी लोक तुला शरण आले, त्या काळीं दयार्द्रांतःकरण होत्साता त्वां गोवर्धन पर्वत आपल्या कनिष्ठिकेच्या अग्रभागीं छत्राप्रमाणें धरून त्याच्या अधोभागीं त्यांचें त्वां रक्षण केलें; आणि तेव्हांपासून तूं गोवर्धनधारी असें प्रसिद्ध नाम पावला आहेस. कदाचित् तूं म्हणशील कीं, इतक्या व्रजाचें रक्षण करण्याकरितां अलिकडेस एक लहानशी टेंकडी म्यां उचलिली, यांत कांहीं मोठासा पराक्रम केला असें नाहीं; त्यास आणखी ऐक - **मंदराख्य नगहि तैं सलील स्वपृष्ठीं धरा,**—मंदराख्य-मंदर आहे-आख्या-नांव ज्याचें तो-मंदराख्य (बहुव्रीहि समास)-पुराणप्रसिद्ध मंदराचल नगपर्वत हि स्वपृष्ठीं-आपल्या पृष्ठीं-म्हणजे पृष्ठभागाच्या ठायीं-अर्थात् कच्छपरूप होऊन आपल्या पाठीवर सलील-लीलासहित होत्साता-अथवा सहज लीलेनें (हें क्रियाविशेषण अव्ययं[1]) धरा-धारण करा (प्राचीन ग्रंथभाषेंत हा भूतकाळ जाणावा). एथें 'हि' या शब्देंकरून गोवर्धनापेक्षां मंदराचल अति मोठा पर्वत असतांहि सहज लीलेनें त्वां तो पाठीवर धरिला, असें पराक्रमातिशयवर्णन ध्वनित होतें. कदाचित् तूं यांत आणखी म्हणशील कीं, मंदराचल गोवर्धनापेक्षां मोठा पर्वत होता खरा, परंतु तो उचलायास मला अंगुलीच्या ठिकाणीं आपल्या पाठीचा नेटावा द्यावा लागला; तेव्हां यांत कांहीं अधिक पराक्रमाचें वर्णन झालें असें नाहीं. त्यास आणखी ऐका-**वराहतनु घेउनी रदाग्रें धरा उचलिली,**-वराहतनु,-वराह-डुकर-अर्थात् यज्ञशूकर त्याची-तनु-देह-शरीर, घेउनी-घेऊन-अर्थात् वाराह अवतारीं यज्ञशूकरतनु धारण करून आपल्या-रदाग्रें,-रद-दांत[2], त्याचें-अग्र-अग्रभाव-टोंक त्याणेंकरून धरा-पृथ्वी[3] उचलिली-उचलली-उद्धरली; अर्थात् ही एकापेक्षां एकाधिक अशा मोठ्या पर्वताची

---

१ आपल्या कवीनें ज्याप्रमाणें एथें 'सलील' या शब्दाचा क्रियाविशेषणाप्रमाणें प्रयोग केला आहे, तसाच मला वाटतें वामन पंडितांनीं पुढल्या श्लोकांत 'अतिविकळ' या पदाचा प्रयोग केला आहे.

वदेभामाकोपेंअतिविकळचाऊनिअधरा ।
धरापृष्ठींनाहींठकतुजअसासंवुजधरा ॥

—भामाविलास

रदनादशनादंतारदास्तालुतुकाकुदं

—अमर.

क्षमाशांतिःक्षमाधरा

—विश्व.

गोष्ट तर राहूं द्या, परंतु भूचरांसह साऱ्या पर्वतांस धारण करणारी जी पृथ्वी ती नुसत्या आपल्या दाढेच्या अग्रभागानें उचलून धरिली, इतकें शरणागतांच्या रक्षणाकरितां त्वां साहस केलें; असें असतां मग-हा पतित तुम्हां सुदुर्धर कसा,-हा जो मीं, (एथें कवि आपल्यास दाखवून म्हणतात) पतित-अधःपातोन्मुख-अर्थात् पापी तो-तुम्हां-तुम्हांस सुदुर्धर-धरायास अत्यंत कठीण-अर्थात् अत्यंत अनंगीकार्य-अंगीकार करावयास अत्यंत अयोग्य कसा-कोणत्या कारणानें. ('कसा' हें एथें विस्मयान्वित प्रश्नार्थक सर्वनाम जाणावें; उदाहरण-'मीं मूर्ख कसा तें सांग,' म्हणजे कोणत्या कारणानें-कोणत्या हेतूस्तव-मीं मूर्ख तें सांग, असा अर्थ. अशाच अर्थीं एथें 'कसा' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा). ज्या त्वां पीडितशरणागतजनाच्या रक्षणार्थ इतके महान् उद्योग केले, त्या त्वां माझें रक्षण करूं नये असा कांहीं महत्पापी मीं नसेन, अशी आशंका कवि आपल्या मनांत आणून पुढें प्रश्न करितात; तर मग मला-कां न उद्धरा,-उद्धरित नाहीं ?-अर्थात् उद्धराच उद्धरा; असा आवश्यक्यार्थ एथें ध्वनित होतो.

या केकेंत पहिल्या तीन चरणांत गोवर्धनधारणादि उत्तरोत्तर पराक्रमाधिक्य-वर्णनानें हा सार अलंकार जाणावा.

नतावनधृतव्रतज्वलनतूंचिबाधावनीं ।
पदप्रणतसंकटींप्रजवतूंचिबाधावनीं ॥

दयाप्रकटदाखवीकवणसांगत्यावारणीं ।
सतीव्यसनवारणींजयजयार्थत्यावारणीं ॥ ६ ॥

मागील केकेंत कवीनीं गोवर्धनधारणादि कृत्यें उदाहरणार्थ सांगितलीं, इंत तशींच आणखी सदयतेचीं कृत्यें विशेषोपमावर्णनपूर्वक सांगतात.

पदान्वयः—बाधावनीं नतावनधृतव्रतज्वलन तूंचि, पदप्रणतसंकटीं धावनीं प्रजव तूंचि बा, त्या वारणीं सतीव्यसनवारणीं वा जयजयार्थ त्यारणीं प्रकट दया कवण दाखवी सांग.

कदाचित् तूं म्हणशील कीं, साऱ्या जगास अथवा बहुत जनांस जेव्हां संकट पडतें, तेव्हांच त्यांच्या रक्षणार्थ गोवर्धनधारणादि महत्कृत्यें मला करावीं लागतात, तुजसारिखा कोणीं एकादा दुकादा पीडित होऊन मला शरण आला, तथापि या विश्वचालनाच्या मोठ्या व्यापारांत माझें लक्ष त्याजकडेस पोंहचत नाहीं; अशी आशंका घेऊन तिचें निवारण करित होत्साते कवि म्हणतात-**बाधावनीं नतावनधृतव्रतज्वलन तूंचि,**—बाधावनीं,-बाधा-पीडा-संकट इ० हेंच कोणीं-वन-रान त्याच्या ठायीं-अर्थात् त्या विषयीं, [कर्मधारय समास, आणि ही विषयसप्तमी.] नतावनधृतव्रतज्वलन,-नत-नम्र-अर्थात् शरणागत त्याचें जें-अवन-रक्षण तेंच-धृत-धारण केलें आहे व्रत-नियम ज्याणें (बहुव्रीहि) असा-ज्वलन-अग्नि[1] (कर्मधारय) तूंचि-तूंच; अर्थात् कोणीहि पीडित तुला शरण आला असतां त्याचें संकटवन जाळण्याविषयीं, म्हणजे तें संकट अगदीं नाहींसें करण्याविषयीं, वणवा तूंच आहेस; आणि-**पदप्रणतसंकटीं धावनीं प्रजव तूंचि बा,**—पदप्रणतसंकटीं,-पद-पाय-अर्थात् तुझे पाय त्यांच्या ठायीं जो-प्रणत-अत्यंत नम्र तो पदप्रणत-अर्थात् शरणागत त्याच्या-संकटीं-त्यास संकट पडलें असतां, (ही संस्कृताप्रमाणें सतिसप्तमी मानिली असतां अर्थास अधिक अनुकूलता दिसत्ये,) धावनीं,-धावत-म्ह० धावणें-धांव तींत, प्रजव-मोठा वेग, तूंचि बा-तूंच बापा; अर्थात् तुझा शरणागत भक्त संकटांत पडला असतां त्याच्या संकटाच्या निवारणार्थ तूं, अथवा तुझ्या प्रेरणेनें दुसरा कोणीं,

---

१ अग्निर्वैश्वानरोवन्हिर्वीतिहोत्रोधनंजयः ।
कृमीध्योनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपात् ॥

अमर

जी धांव घेतो, तींत वेगरूप तूंच असतोस; म्हणजे त्यास त्या संकटातून त्वरित मुक्त करण्याविषयीं तुझेंच औत्सुक्य असतें. कदाचित् तूं म्हणशील कीं, कोणाच्या संकटीं मीं असा त्वरित धांवलों ? तर ऐक-त्या वारणी सतीव्यसनवारणी वा जयजयार्थ त्यारणीं प्रकट दया कवण दाखवी सांग,-त्या-जो जो तुम्हीं नक्राच्या दांतमिठींतून सोडविला त्या वारणीं, वारण-हत्ती-अर्थ. संदर्भानें गजेंद्र त्याच्या ठायीं, आणखी- सतीव्यसनवारणीं,-सती-साध्वी-पतिव्रता-अर्थसंदर्भानें उपलक्षित द्रौपदी तिचें जें- व्यसन-दुःख-संकट त्याच्या-वारणीं-निवारणीं-निवारण करण्यांत, अर्थात् वस्त्रहरणाच्या संकटसमयीं द्रौपदीचें दुःख निवारण करण्यांत, म्हणज तीस क्षणांत सहस्रावधि वस्त्रें पुरविण्यांत, अथवा, अज्ञातवासीं ऋषिमंडळ भोजनास आलें असतां आपल्या संग्रहीं अन्नसामग्री नसल्यामुळें जेव्हां तीस परम संकट पडलें तेव्हां त्या मंडळास यथेच्छ भोजन घालून तिचें तें संकट दूर करण्यांत, वा-अथवा जयजयार्थ,-जय-युधिष्ठिर-धर्मराजा त्याचा- जय-जीत-विजय त्याकारणें, त्यातें प्रसिद्ध जें भारत त्या रणीं-रणाच्या ठायीं-अर्थात् आपला भक्त जो धर्मराज त्यास जय मिळावा म्हणून भारत-युद्धांत प्रकट-स्पष्ट-उघडी, अशी-दया-कृपा-उपकार कवण-कोण, दाखवी-दाखवीत असे-दाखविली (ग्रंथभाषेंत भूतकाळ), हें सारें सांग-तूंच कथन कर; अर्थात् त्वांच हीं सर्व सदयतेचीं कृत्यें केलीं. अथवा, एथें 'प्रकट' हें दयेचें विशेषण न करितां, दाखवीं या पुढील क्रियापदाचें क्रियाविशेषण करावें; म्हणजे 'अशी दया उघडरीतीनें कोणी दाखविली तें सांग.' या शेवटल्या दोन चरणांत जीं कवीनें तीन उदाहरणें सांगितलीं, तींहींकरून पहिल्या दोन चरणांत दृष्टांतेंकरून कथित जें शरणागताच्या संकटाचें समूल निवारण, आणि तें करण्यांत जी भगवंताची उत्सुकता, यांचें उपपादन होतें असें एथें समजलें पाहिजे.

मूल्येपूजाविधावर्घोहोदुःखंव्यसनेष्वघं

—अमर

जयोजयंतोविजयोजयत्सेनोजयद्बलः ।
इतिगुह्यानिनामानिचक्रेतेषांयुधिष्ठिरः ॥

श्रीभारत०, वि०, प०, अ० ५

सुपात्रनरमाहियद्रतिसुखासदारापरी ।
असाप्रभुहिसेवकांभजसिखासदारापरी ॥

प्रियाकुचतटींजिहींनबहुवारपत्रावळी ॥
तिहींअमितकाढिल्यानृपमखांतपत्रावळी ॥ ७ ॥

या केकेंत विष्णुरूप भगवंताच्या सुखोपभोगाद्यैश्वर्याचें वर्णन करित होत्साते कवि त्याच भगवंताचा स्वभक्तकार्याविषयीं औत्सुक्यातिशय वर्णितात.

पदान्वयः—यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न,असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि; जिहीं प्रियाकुचतटीं पत्रावळी बहुवार न, तिहीं नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या.

यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न,—यद्रतिसुखास,-यत्-जें, रतिसुख रति-प्रिया म्हणजे स्वभार्या तिजसह जें रमण म्हणजे क्रीडा ती तत्संबंधीं जें-सुख-आनंद (षष्ठीतत्पुरुष) त्यास,-ज्याच्या रतिसुखाकारणें, दारा-स्वभार्या-आपली स्त्री तिच्या-परी-सारिखी, रमा-लक्ष्मी-हि-देखील-सर्वसौंदर्यवती लक्ष्मीही सुपात्र-योग्य मात्र न-नाहीं; अर्थात् लक्ष्मीसारिखी परम लावण्यवती स्त्री असतांहि ज्याच्या रतिक्रीडेस अर्थात् प्रेमास योग्य नाहीं; **असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि;**—असा-अर्थात् इतक्या लक्ष्म्योपभोक्तृत्वरूप ऐश्वर्याचा उपभोक्ता प्रभु-धणी असतां-हि-देखील-सेवकां-दासांस अर्थात् स्वभक्तांस खासदारा परी-खासदार-मोतद्दार-घोड्यावरील चाकर त्या-परी-प्रमाणें भजसि-भजतोस; अर्थात् मोतद्दाराप्रमाणें तूं त्यांची सेवा करितोस; म्हणजे त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करितोस. याप्रमाणें भगवान् विष्णूनें कृष्णावतारीं स्वभक्त जो अर्जुन त्याचा सारथीपणा केला, ही पुराणप्रसिद्ध कथा आहेच[1]. आणखी पहा-**जिहीं, प्रियाकुचतटीं पत्रावळी बहुवार न,**-जिहीं-ज्यांनीं-अर्थात् ज्या भगवान् विष्णूच्या हातांनीं (एथें जिहीं-तिहीं, हीं ग्रंथभाषेंत जो तो या सर्वनामाचीं तृतीयेचीं अनेकवचनाचीं रूपें होत, म्हणून अर्थसंदर्भानें एथें हस्तग्रहण अवश्यक.) प्रियाकुचतटीं,-प्रिया-वल्लभा-आवडती स्त्री-अर्थात् लक्ष्मी तिचें जें-कुच-स्तन

---

१ मोरोपंतानें आणखी एका स्थळीं आर्येंत ही कृष्णाची मोतद्दारी वर्णिली आहे,

अर्जुनतुरंगमातें जोस्वकरानेंकरीखराराजी ।
श्रीकृष्णकायबहुधा निजपददासासिंजोखराराजी ॥

त्यांचे जे-तट-प्रांतभाग त्यांच्या ठायीं-अर्थात् त्यांजवर; पत्रावली-पत्राकार-पंक्ती-शृंगारी पुरुष स्वहस्तानें कुंकुमकेशरादि सुगंध द्रव्यांनीं आपल्या प्रियांच्या स्तन गल्लाद्यवयवांवर मकरपत्राकार वेलबुटी काढितात त्यां बहुवार-पुष्कळ वेळां, न-नाहीं; न याचा अन्वय पुढल्या चरणांतील 'काढिल्या' या क्रियापदाशीं समजला पाहिजे; काढिल्या-लिहिल्या-चितरल्या नाहींत; अर्थात ज्याच्या हस्तांनीं लक्ष्मीच्याही स्तनावर अशा पत्रावळीं एकदोनदां चितरल्या असल्यास न जाणों; **तिहीं नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या,—**

आणखी एका कवीनें म्हटलें आहे;—

अर्जुनाच्यारथीं झालासेसारथी म्हणेधर्मांमहाराज भावजी ॥
पाहुंयातोपांडुरंगरावजी ॥ धृ० ॥

१ शरीराच्या मोठ्या अवयवाच्या कोणत्याहि भागास तट म्हणण्याचा काव्यांत प्रचार पुष्कळ आढळतो. वामन म्हणतातः—

वंशीनादनटीतिलाकटितटींखोवोनिपोटींपटीं.

२ नायकांनीं आपल्या प्रियांच्या स्तनाद्यवयवांवर केशरादि सुगंध, द्रव्यानीं लेखन करण्याचा व्यापार शृंगाररसप्रधान काव्यांत वर्णियाचा सांप्रदाय प्रसिद्ध आहेः

चत्वारःप्रथयंतुविद्रुमलतारक्तांगुलिश्रेणयः ।
श्रेयःशोणसरोजकोरकरुचस्तेशार्ङ्गिणःपाणयः ।
भालेष्वज्जभुवोलिखंतियुगपद्मेपुण्यवर्णावलीः ।
कस्तुरीमकरीःपयोधरयुगेगल्लद्वयेचश्रियः ॥

नांदीश्लोक-अनर्घ राघव.

तसेंच वासवदत्ता म्हणून प्रसिद्ध काव्य आहे, त्यांत सुबंधु कवीनें मलयवायूस शृंगारी कल्पून त्याच्या वर्णनांत म्हटलें आहे;—

कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाटकसुंदरीस्तनकलशघुसृणधूलिपरिमलामोदवाही.

तसेंच आणखी—

नवयौवनरागतरलकेरलीकपोलपालिपत्रावलीपरिचयचतुरः

तसेंच अमरुशतकांत आचार्यांनीं वायूच्या वर्णनांत म्हटलें आहे;—

तिहीं-त्यांणीं अर्थात् कृष्णावतारीं त्या विष्णूच्या हातांनीं नृपमखांत,-नृप-राजा-अर्थसंदर्भानें धर्मराजा त्याचा-मख-यज्ञ-अर्थात् त्यानें केला जो प्रसिद्ध राजसूय यज्ञ (मध्यमपदलोपी, अ० षष्ठीतत्पुरुष समास) त्यांत, अमित-असंख्य-ज्यांची गणना होत नाहीं इतक्या पत्रावली-भोजनार्थ पर्णपात्रें-अर्थात् त्या यज्ञसमारंभांत आलेल्या ऋष्यादिकांच्या एकामागें एक जेवलेल्या पंक्तीनीं टाकिलेलीं उष्टीं पानें, काढिल्या-काढून टाकिल्या.

यांतील शवटल्या दोन चरणांत कवीनीं पदलाघवानें अर्थगौरव दर्शविलें आहे; ज्या विष्णूच्या हस्तांनीं प्रियाकुचतटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या म्हणजे लिहिल्या, (चित्र, वेलबुट्टी, रांगोळी, इ० काढणें-म्हणजे लिहिणें-रेखणें.[1]) त्या विष्णूच्या हस्तांनीं कृष्णावतारीं धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञाच्या समारंभांत अमित पत्रावळी काढिल्या म्हणजे काढून टाकिल्या. (पत्रावळी, खरकटीं, उष्टीं, काढणें म्हणजे काढून दूर टाकून देणें,) एथें 'काढिल्या' या एकाच क्रियापदाचा द्व्यर्थवाचक 'पत्रावळी' शब्दाच्या द्विरुक्तीशीं त्या त्या अर्थीं उभयान्वय केला आहे तो यथार्थ असून सरसहि आहे.

नीत्वोच्चैर्विक्षिपंत:कृततुहिनकणासारसंगान्परागान् ।
कौंदानानंदितालीनतितरसुरभीन्भूरिशोदिङ्मुखेषु ।
एतेतेकुंकुमाक्तस्तनकलशभरास्कालनादुच्छलंत: ।
पीत्वाशीत्कारिवक्त्रांशिशुहरिणदृशांहैमनावांतिवाता: ॥ ५४ ॥

१ चित्रें लिहिणें अशी बालप्याचीं रूढि अद्यापि देशावर प्रसिद्ध आहे, व काव्यांत तर असा प्रयोग निरंतर आढळतो;—

मोहतीव्रजपशूमृगगाई । आमुचेंनवलकायअगाई ।
स्तब्धहोतिलिखितेंजशिंचित्रें । वेणुच्याध्वनिरसेंचिविचित्रें ॥

—वामन.

मुक्तेश्वरांनीं एका मंदिराच्या वर्णनांत 'काढणें' या धातूचा प्रयोग अशाच अर्थीं केला आहे;—

इंद्रचंद्रवरुणकुबेर ॥ यमवायुवन्हिभास्कर ॥
गणगंधर्वयक्षकिन्नर ॥ मनोहरकाढिले ॥ ४६ ॥

सभा. प., अ. २

या केकेंत लक्ष्मीस संतुष्ट करण्याचें प्रिय कार्य असतां त्याची उपेक्षा करून, स्वभक्तसंतोषार्थ वस्तुतः अत्यंत नीच कार्य असतांहि त्याची भगवान् विष्णूनें स्वीकृति केली, असें कवीनें सांगितलें; येणेंकरून लक्ष्मीपेक्षांहि स्वभक्ताच्या ठायीं भगवंताचा जो प्रेमातिशय त्याचें वर्णन इष्ट असून, त्या विशेषाची प्रतिपत्ति व्हावी, म्हणून लक्ष्मीच्या स्तनावर पत्रावळी काढण्याचा जो व्यापार त्याच्या न्यूनत्वाभिनुख्येंकरून निषेधाभास दर्शविला आहे; यास्तव हा मला वाटतें आक्षेप अलंकाराचाच भेद होय. या अलंकाराचे मुख्यत्वें तीन भेद दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत सांगून या भेदाचें आनंत्यहि दर्शविलें आहे, त्यांतून हा वृत्ताक्षेप अथवा इष्ट अलभ्यास धर्माक्षेप मानावा.[2]

या केकेच्या शेवटल्या दोन चरणांत पदलाघवामुळें कवीचा हेतु अर्थ असा दिसतो कीं,-'ज्या विष्णूनें लक्ष्मीच्या कुचावर देखील बहुवार पत्रावळी काढिल्या

---

१ विश्वनाथ कविराजाच्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचें लक्षण केलें आहे तें असें,—

वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।
निषेधाभासआक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा ॥

आणि या अलंकाराचा चौथा प्रकार दाखविण्याकरितां खालीं सांगितलेलें उदाहरण दिलें आहे;—

विरहेतवतन्वंगी कथंक्षपयतुक्षपां ।
दारुणव्यवसायस्य पुरस्तेभणितेनकिम् ॥

यांत विरहिणीचा विरहदुःखातिशय दाखविण्याचा विशेष असतां, त्याच्या प्रतिपत्तीकरितां दूतीनें आपल्या बोलण्याचाच निषेधाभास दाखविला आहे. वस्तुतः प्रियेच्या स्तनावर बहुवार पत्रावली न काढण्याप्रमाणें एथेंही दूतीच्या बोलण्याचा कांहीं खराच निषेध आहे असें नाहीं; परंतु सखीच्या विरहाचा दुःखातिशय कथन करणें हें, या केकेंत भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायीं जो प्रेमातिशय त्याच्या कथनाप्रमाणें कवीस इष्ट कार्य असून, त्याचें वर्णन निषेधाच्या निमित्तानें केलें आहे; म्हणून मला वाटतें वरील केकेंतील शेवटल्या दोन चरणांत आक्षेप अलंकार मानिला असतां मी साहित्यशास्त्रज्ञांच्या दोषारोपास पात्र होणार नाहीं, असा मला भरंवसा आहे.

२ विश्वनाथ कविराजानें आपल्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचे संज्ञापूर्वक भेद दाखविले नाहींत; परंतु दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत लक्षणपूर्वक आणि संज्ञापूर्वक हे भेद

नाहींत, त्यानें धर्मराजाच्या यज्ञसमारंभांत अमित उष्ट्या पत्रावळी किं हो काढिल्या' यांत **पत्रावळी** हें स्वारस्य म्हणजे सावधारण पद होय; कारण, **अमित** हें त्याच पदाचें विशेषण होय असें मला वाटतें. जर कदाचित् कोणी रसिक म्हणतील कीं, **'पत्रावळी'** हें एथें सावधारण पद मानितां, त्यापेक्षां **'बहुवार'** हें पद कां तसें मानीत नाहीं ? त्यास, **बहुवार** हें जर सावधारण पद मानिलें, तर **अमित** हें पद त्याचें प्रातिपक्षिक होऊं लागले; म्हणजे 'ज्याणें प्रियाकुचतटीं बहुवार देखील पत्रावळी न काढिल्या, त्याणें नृपमखांत **अमितवार** पत्रावळी काढिल्या,' असा अर्थान्वय करावा लागेल. अशा पदान्वयानें अर्थ तर प्रशस्त दिसतो खरा, परंतु येणेंकरून भाषेच्या नियमाचा जो भंग होतो, तो वैय्याकारण चिकित्सकांस अधिक दुःसह होईल याची मला भीति वाटते; तो असा कीं,—असें केल्यानें **बहुवार** हें जें पद क्रियाविशेषण आहे, त्यांतील **बहु** हें पद जसें **वार** या अवयवाचें विशेषण असून तें सारें पद **काढिल्या** या क्रियापदार्शी अन्वित होतें; तसें पुढलें **अमित** हें पद **वार** या शब्दाचें विशेषण करून त्याशीं अन्वित करावें लागेल; आणि **अमितवार** या क्रियाविशेषणांतील **वार** या अवयवाचा अध्याहार करावा लागेल. परंतु असा सामासिक शब्दांतील एका अवयवाचा अध्याहार मानण्यास भाषानियमाचा आधार कोठेंही प्रशस्त रीतीनें आढळत नाहीं.यद्यपि **बहु** आणि **अमित** हीं एका पक्षीं स्पष्ट, आणि दुसऱ्या पक्षीं अध्याहृत, अशा **वार** शब्दांचीं विशेषणें होऊं शकतात, तथापि **बहुवार** आणि अमितवार या उभय पदांचा संबंध **काढिल्या**

दाखविले आहेत. यांनीं आरंभींच या आक्षेप अलंकाराचें लक्षण असें केलें आहे कीं,—

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षयात्रिधा ॥
अथास्यपुनराक्षेप्यभेदानंत्यादनंतता ॥ १२० ॥

यांत भूत, वर्तमान आणि भविष्य, अशा त्रिकालांच्या अपेक्षेनें या अलंकाराचे तीन मुख्य भेद दाखवून पुढें त्यांची अनंताहि प्रदर्शित केली आहे. ते मुख्य तीन भेद दाखविण्याकरितां तीन उदाहरणें लिहिलीं आहेत त्यांतून—

अनंगःपंचभिःपुष्पैर्विश्वंव्यजयतेषुभिः ॥
इत्यसंभाव्यमथवाविचित्रावस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

यांत, 'व्यजयत—जिंकिता झाला,' या भूतकालानें सूचित जी अनंगाच्या विजयाची असंभाव्यतारूप वस्तु, तिचा 'अथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः' येणेंकरून प्रतिषेध केला आहे, म्हणून हा वृत्ताक्षेप जाणावा. तसेंच या केकेंत 'नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या,' या भूतकालिक वृत्तांतानें सूचित जो भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायीं प्रेमातिशय, तो,' प्रियाकुचतटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या,' या प्रतिषेधानें दर्शविला आहे, म्हणून एथें वृत्ताक्षेप हा या अलंकाराचा भेद मानिला असतां चालेल. अथवा—

या क्रियापदाशीं स्पष्ट असल्यामुळें तीं संयुक्तपदें होऊन क्रियाविशेषणें होतात; तेव्हां अशा संयुक्त क्रियाविशेषण शब्दांतून एका अवयवाचा अध्याहार करितां येत नाहीं. म्हणून अमित हें माझ्या मतें पत्रावळी शब्दाचेंच विशेषण केलें पाहिजे; वार या अध्याहृत शब्दाचें हें विशेषण होऊं शकत नाहीं; कारण, वार या अवयवाचा भाषानियमाप्रमाणें पुढीं अध्याहारच होत नाहीं. त्यांत आणखी कुंकुमाच्या पत्रावळी बहुवार न काढिल्यानें त्यांचें अल्पसंख्याकत्व, आणि नृपमखांत अमित पत्रावळी काढून टाकिल्यानें त्यांचें बहुसंख्याकत्व, यांचा जो विपर्यास एथें इंगित होतो, तेणेंकरूनही पत्रावळी या शब्दावरच कवीचें स्वारस्य असल्याचें आणखी स्पष्ट दिसतें.

तवतन्वंगेमिथ्यैवरुदन्नंगेषुमार्दवं ॥

यदिसत्यंमृदुन्येवकिमक्कांडेरुजंतिमाम् ॥ १२७ ॥

यांत प्रियेच्या अंगाचें मृदुत्व म्हणून जो–अमित पत्रावळी काढल्यानें सूचित भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायीं प्रेमातिशयाप्रत्ययानें विशेष, त्याचें साधन 'माम् रुजंति–मला (तीं मृदु अंगें) दुखवितात,' अशा 'प्रियाकुचतटीं वहुवार पत्रावळी न काढिल्या,' या तद्विपरित कथनरूप प्रतिषेधानें, केलें आहे; म्हणून हा धर्मीक्षेप या अलंकाराचा भेद मानिला असतांही प्रशस्त. अथवा—

गच्छेतिवक्तुमिच्छामित्वत्प्रियंनतिप्रियैषिणी ।

निर्गच्छतिमुखाद्वाणीमागाइतिकरोमिकिम् ॥

यांत 'गच्छ–जा' असें आपल्या प्रियेस म्हणणें ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या साधनाविषयीं बोलण्याचा यत्न करीत असतां 'मागाः––जाऊं नको' म्हणून प्रियेच्या मुखांतून वाणीचें निःसरणरूप विपरीत कार्याचीं जी उत्पत्ति, तिजवरून अनर्थाच्या दर्शनानें स्वाभिप्रेतार्थाचें विशेषरीत्या जसें सांगणें, तसें या केकेंत यज्ञसमारंभांत अमित उच्चिष्ट पत्रावळी काढणें ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या साधनाविषयीं विष्णूनें यत्न केल्याचें सांगत असतां, लक्ष्मीच्या स्तनावर थोड्या पत्रावळी काढण्यानें उपलभ्यमान जी तद्विपरीत कार्योत्पत्ति, तिजवरून लक्ष्मीच्या ठायीं जें प्रेमाल्पत्व त्याच्या दर्शनानें स्वभक्ताच्या ठायीं जो भगवंताचा प्रेमातिशय तद्वर्णनरूप अभिप्रेतार्थाचें विशेषरीत्या सांगणें होय, म्हणून हा यत्नाक्षेप मानावा. हा भेद मला अधिक प्रशस्त दिसतो. परंतु साहित्यशास्त्रज्ञांस जो रुचेल तो वर सांगितलेल्या भेदांतून कोणताहि एक घ्यावा.

नपावसिम्हणोनिमाम्हणतसतुलाआळसी ॥
वरीनअसदुक्तिहेरविसखोत्थिता आळसी ॥
असंख्यजनतर्पिलेक्षुधितएकलाजेमनीं ॥
चुकेलतरित्यासदेपरिवदान्यलाजेमनीं ॥ ८ ॥

मागील केकेंत स्वभक्तकार्यांविषयीं भगवंताचा औत्सुक्यातिशय वर्णिला; इंत कवि आपणाविषयीं त्याचें औदासिन्य कथित होत्साते त्याचेंही दृष्टांतेंकरून निवारण करितात.

पदान्वय—न पावसि, म्हणोनि मीं तुला आळसी म्हणतसें, हे असदुक्ति बरी न, रविसखोत्थिता आळसी, जे मनीं असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला चुकेल, तरी वदान्य त्यास दे, परि मनीं लाजे.

कवि म्हणतात,इतकें प्रार्थित असतां अद्यापि तूं मला-न पावसि,-पावत नाहींस-दर्शन देऊन माझा उद्धार करीत नाहींस; म्हणोनि मीं तुला आळसी म्हणतसें,-यास्तव मी तुला आळसी म्हणतों;-अर्थात् पूर्वीं बहुत भक्तांस पावल्यामुळें तूं थकून गेला असशील म्हणून मजविषयीं आतां तुला आळस आला असेल, असें मी अनुमान करतों; परंतु पुनः कवि विचार करून या आपल्या म्हणण्यास दोष लावून म्हणतात-हे असदुक्ति, वरी न,-म्यां तुला आळसी म्हटलें-हे ही माझी-असदुक्ति,-असत्-मिथ्या-व्यर्थ-निराधार अशी-उक्ति-भाषण[1] होय. कारण विश्वचक्रचालक भगवंताच्या ठायीं आळस मुळींच संभवत नाहीं; म्हणून ही माझी मिथ्या उक्ति बरी कशी म्हणावी? म्हणून-वरी न,-बरी नाहीं. अथवा, तूं मला पावत नाहींस म्हणून मीं तुला आळसी म्हणतों, ही जी माझी असदुक्ति ती बरी नाहीं, असा अन्वय लावावा. अर्थात् दुसऱ्यास मिथ्या दूषण लावणें हें त्याजवर आळ घेणें होय; कोणत्ये आळेसारिखी ही आळ म्हणून पुसाल तर-रविसखोत्थिता आळसी,-रविसखोत्थिता, रविसख,-रवि-सूर्य-त्याचा-सखा-मित्र जो-रविसख[2]-सत्रजित, त्यापासून-उत्थिता[3]-उठलेली-निघालेली

---

१ वेदशास्त्रें पुराणें ॥ जे न मानिती प्रमाणें ॥ तया धीटवादियांची उक्तिकवणें ॥ साच मानावी ॥ ३७ ॥ विवेकसिंधु उ. प्र. १.

२ रविसख एथें सखिन् या मूळ शब्दाचा रवि शब्दाशीं समान असल्यानें-'राजाहःसखिभ्यष्टच्' या सूत्रावरून रविसख असा अकारान्त शब्द झाला आहे.

३ हें उत्पूर्वक ष्ठा (गतिनिवृत्तौ) या धातूचें क्तप्रत्ययान्त कृदंत. एथें-'उदःस्थास्तंभोःपूर्वस्य' या सूत्रानें षच्या स्थानीं पूर्वसवर्ण आदेश झाला आहे, उदा०—

जी-आळ-बालट-त्वां माझा स्यमंतक मणि चोरिला म्हणून त्यानें कृष्णावर जें बालट घेतलें होतें त्या-असी*-त्यासारिखी. एथें 'रविसखोत्थिता' हें संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणें स्त्रीलिंगी 'आळ' या शब्दाचें विशेषण जाणावें; आणि 'आळसी'-'आळऽसी' हें पद 'अदुक्ति' या शब्दाचें विशेषण आहे म्हणून स्त्रीलिंगी जाणावें. एथें कवीनें एकदा भगवंतास आळसी म्हणून पुनः त्या म्हणण्याचा 'बरी न असदुक्ति हे' येणेंकरून प्रतिषेध केला आहे, म्हणून हा आक्षेप अलंकार होय. अथवा, दुसरा अर्थ-एकदा कवि भगवंतास आळसी म्हणून गेले, त्याच आपल्या म्हणण्याचें ते समर्थन करित होत्साते म्हणतातः—हें जें त्यां तुला आळसी म्हटलें, ही माझी असदुक्ति तर खरी, परंतु ही 'बरी,' कारण,-'रविसखोत्थिता आळसी न,'-म्हणजे सत्राजितानें जशी आळ घेतली तशी तर केवळ दुःसह नाहीं, म्हणून बरी; कांकिं त्यानें तर तुजवर धडधडीत चोरीचें बालट घेतलें, तसें तर त्यां केलें नाहीं; तूं मला अद्यापि पावत नाहींस म्हणून त्यां तुला नुसतें आळसी मात्र म्हटलें; तेव्हां अर्थात् चौर्यारोपापेक्षां आलस्यारोप बरा; असा भावार्थ. अथवा, तिसरा अर्थ-त्यां तुला आळसी म्हटलें, ही माझी उक्ति-भाषण, 'रविसखोत्थिता आळसी असत् न'—म्हणजे पूर्वोक्त अजामिलादिकांस तूं पावलास, आणि व्रजवास्यादि शरणांगतांकरितां गोवर्धनधारणादि साहसहि त्वां केलें, आणि मीं इतकी करुणा भाकीत असतां मला अद्यापि पावत नाहींस, तेव्हां अर्थात् तुला मजविषयीं खराच आळस आला असेल म्हणून त्यां तुला आळसी म्हटलें; परंतु त्वां स्यमंतक मणि घेतला नसतां सत्राजितानें जी तुजवर धडधडीत चोरीची आळ घातली, तशी तर ही माझी 'उक्ति' असत् म्हणजे खोटी नाहीं; अर्थात् ती त्याची उक्ति आळेसारिखी मिथ्या होती, आणि माझी सत्य आहे, म्हणून 'बरी' म्हणजे खरी आहे. लोकांतहि बोलण्याची रूढि आहे-'तूं त्यास बरा आळसी केलास' म्हणजे त्यास आळसी म्हटलेंस हें खरें आहे असा अर्थ. कदाचित् तूं म्हणशील कीं, माझ्या आळसानें तुझ्यासारिखा एखादा कोणी माझ्या कृपेवांचून राहिला म्हणून त्यानें माझें महत्त्व काय न्यून व्हावयाचें?

सूर्यस्यभाउत्थिता—

—भागवत

समुद्रादुत्थितमींद्र—

—भट्टीकाव्य

१ अशा अर्थी आळ हा शब्द बहुधा पुल्लिंगी आढळतो. 'त्वां मजवर हा खोटा आळ घेतला' असें म्हणतात; परंतु स्त्रीलिंगीही या शब्दाची रूढि आहे.

* एथें असी यांतील अचा लोप झाला आहे. पहा माझें महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति ३ री; नियम५४४, पृ० २७६

त्यास, या प्रश्नाचें समाधान करित होत्साते कवि दृष्टांतेंकरून सांगतात-जेमनीं असंख्य जन तर्पिले,-जेमनीं-जेवण्याच्या समारंभांत असंख्य-पुष्कळ जन-लोक तर्पिले-भोजन देऊन तृप्त केले; अर्थसंदर्भेंकरून वदान्यानें म्हणजे दात्यानें तृप्त केले; परंतु त्यांमध्यें- क्षुधित एकला चुकेल, क्षुधित-उपवासी एकला-एकादा दुकादा-एकहि चुकेल-कदाचित् चुकला (एथें हा कादाचित्कयार्थद्योतक भविष्यकाळाचा प्रयोग समजावा, तरि वदान्य त्यास दे,-तथापि वदान्य-उदार यजमान त्यास-त्या चुकलेल्या अतिथीस दे-अर्थात् भोजन देतो; परि मनीं लाजे,-परंतु मनांत लाजतो; अर्थात जर तो उदार मनाचा यजमान असला, तर एक जरी कोणी आपल्या भोजनसमारंभांत क्षुधित राहिला, आणि जरी त्यास माघारून यथेच्छ भोजन दिलें, तरी तसें केल्यानेंहि आपण अपेशास पात्र होऊं म्हणून तो आंतून आपल्या मनांत लाजतो; कवि भगवंतास म्हणतात-मग तुम्ही तर मुळींच मजवर उक्तप्रकारचा कांहींच अनुग्रह केला नाहीं, तेव्हां या गोष्टीची लज्जा तुम्हांस किती असावी बरें याचा तुम्हींच विचार करा; असा येथील ध्वन्यर्थ जाणावा.

अगाप्रणतवत्सलाम्हणतित्याजनांपावलां ।
म्हणोनितुमच्याचमींस्मरतसेंसदांपावलां ॥
करूंबरिकृपाहरूंव्यसनदीनहातापला ।
असेंमनिंधराखराभरंवसामलाआपला ॥ १ ॥

मागील केकेंत जें भगवंताचें आपणाविषयीं औदासिन्य सांगितलें तें अयोग्य, असें आणखी दर्शवित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां, म्हणोनि तुमच्याच पावलां मी सदां स्मरतसें, बरि कृपा करूं, व्यसन हरूं, हा दीन तापला, असें मनिं धरा, मला आपला भरंवसा खरा.

अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां,—अगा-अहो (अगा हें कारुण्यार्थी संबुद्धिदर्शक अव्यय होय), मागल्या केकेंत कवीनीं भगवंतास आळसा म्हटलें, व तुला मोठी लज्जा असावी असाहि आपला भावार्थ दृष्टांतेंकरून प्रकटित केला, येणेंकरून आपल्या ठायीं औद्धत्य आलें, त्याच्या निवारणार्थ एथें अगा या करुणा शब्दानें संबोधन देऊन भगवंताचें शांतवन करूं पाहात होत्साते कवि म्हणतात,-प्रणतवत्सला,-प्रणत-नम्र-कायावाचामनेंकरून अत्यंत नत म्हणजे नम्र जे भक्त त्यांविषयीं-वत्सल-कनवाळू म्हणति-असें जे कोणी तुला म्हणतात-अर्थात् 'हे भक्तवत्सला' म्हणून जे कोणी तुला हाका मारितात-म्हणजे असें म्हणून जे तुला कायावाचामनेंकरून शरण येतात, त्या जनां पावलां,-अर्थात् त्यांजवर त्वां कृपा केलीच केली. 'म्हणति' हा वर्तमानकाळ, आणि 'पावलां' हा भूतकाळ, यांच्यासंबंधानें असा एथें निश्चयरूप अर्थ ध्वनित होतो; उदाहरण-'मी त्यास हा घोडा देतों म्हणजे त्यानें माझें काम केलें,' अर्थात् केलें असें समज; असा एथें निश्चयरूप अर्थ होतो. असे तुम्हीं भक्तवत्सल आहां-म्हणोनि तुमच्याच पावलां मी सदां स्मरतसें,-म्हणोनि-याकरितां तुमच्याच पावलां-तुमच्याच चरणकमलांस मीं सदां-निरंतर स्मरतसें-ध्यात आहें; अशी माझी तुमच्या ठायीं एकनिष्ठा भक्ति जाणून मजवर-बरी कृपा करूं,-अर्थात् कैवल्यदानापर्यंत[1] कृपा करूं-अनुग्रह करूं; आणखी-व्यसन हरूं,-व्यसन-दुःख-विविध ताप हरूं-दूर करूं; आतां-हा दीन तापला,-हा-कवि आपणाकडे लावून म्हणतात-हा जो मी दीन-त्या तापत्रयाचें सहन करण्यास असमर्थ म्हणून-तापला-विविध

१. भगवच्चरणारविंदास शरण गेल्यानें तापत्रयोपशसन हेंच नैसर्गिक फल प्राप्त होते, तसें केल्याशिवाय होत नाहीं, म्हणून भागवतांत अशीच प्रार्थना आहे;—

गेले। संस्कृताचें नांव न उरलें। कालगतीनें भरतखंडी ॥ ३१ ॥ त्या संस्कृतापासून। झाल्या भाषा भिन्न भिन्न। त्यामुळें समाजबंधन। शिथिल होऊं लागलें ॥ ३२ ॥ त्यांचीं नांवें कोठवरी। सांगूं तुज य अवसरीं। त्यांतून कांहीं सांगतों परी। समज तुझी व्हावया ॥ ३३ ॥ गुरखी पंजाबी कानडी। व्रिज बंगाली मारवाडी। तामीळ तेलगू द्राविडी। मल्याळी गोव्याची कोंकणी ॥ ३४ ॥ गुजराथी मराठी ऐशा बहुत। भाषा उपजल्या भरतखंडांत। भाषायोगें देशाप्रत। भिन्नत्व आलें सहजची ॥ ३५ ॥ देशपरत्वें भिन्नत्व। आलें लोकसमूहाप्रत। नानामतें नानापंथ। ऐशी दुर्दशा उद्भवली ॥३६॥ ज्या देशाचे पडतीं तुकडे। तें राष्ट्र होतें बापुडें। राष्ट्राभिमान अवघा बुडे। याच योगें महिपती ॥ ३७ ॥ पहा एक्या उंबरासी। कापून पाडिलें भूमीसी। तईं फांद्या पान फळासी। ऐसें वाटूं लागलें ॥३८॥ खोड पडिलें धरणीला। म्हणून काय करणें आम्हांला। आमुचा ओलावा तो भला। आहे अझून कायम ॥ ३९ ॥ परि उगवतां दुसरा दिन। पानें फळें झालीं म्लान। फांद्याही त्या तेजहीन। दिसूं लागल्या महिपती ॥ ४० ॥ मग त्यांचीही खातरी झाली। कीं आमुची मूलशक्ति गेली। फळें पान केरांत गेलीं। फांद्या झाल्या सरपण ॥ ४१ ॥ तीच आहे राष्ट्राची स्थिति। गेल्या बापा राष्ट्रशक्ति। देश अवघे पात्र होती। विपन्न स्थिति भोगावया ॥ ४२ ॥ राष्ट्र व भाषा एकवटून। होय समूहाचें कुंपण। त्यांत फूट पडल्या जाण। घुसती आंत लांडगे ॥ ४३ ॥ ती राष्ट्रभाषा संस्कृत। झाली भरतखंडीं मृतवत्। म्हणूनी तिच्या रहस्याप्रत। लोक अर्थात मुकले की ॥ ४४ ॥ पूर्वी संस्कृत भाषेंत। झाले मोठमोठे ग्रंथ। ज्योतिष न्याय वैद्यक गणित। सांख्याध्यात्मक व्याकरण ॥ ४५ ॥ ग्रंथरचनेची महती। केवळ नसे शब्दापुरती। ज्या ग्रंथमननें राष्ट्र-

शक्ति । जागृत होते तेच ग्रंथ ॥ ४६ ॥ ऐसे राष्ट्रोद्धव शक्तीचे । ग्रंथ संस्कृतामध्यें साचे । भाषेमागें तयांचें । कोठून राहे अस्तित्व ॥ ४७ ॥ असो बापा ऐशा रीतीं । भरतखंडाची राष्ट्रशक्ति । नष्ट झाली हीनस्थिति । देशालागीं पातली ॥ ४८ ॥ मग सर्वेंचि द्वेष बळावला । गुजराथी नोळखी पंजाब्याला । मारवाडी म्हणे मला । काय करणें दक्षिण्यासी ॥ ४९ ॥ इतुक्यावरीच त्याची तृप्ती । नच झाली रे महिपती । झणीं तोच द्वेष निश्चितीं । बळावला देशामध्यें ॥ ५० ॥ ब्राह्मण म्हणे कुणब्याला । काय करणें घेऊन मला । मग कोण विचारी महाराला । भिल्ल रामोशी मांगाप्रती ॥ ५१ ॥ ऐसा प्रकार झाल्यावर । कोठून एकी राहणार । हें पाहून सर्वेश्वर । द्रवला असे मानसीं ॥ ५२ ॥ त्यानें अन्य अन्य जातींत । निर्माण केले सद्भक्त । एकी अवघ्यांची करण्याप्रत । राष्ट्रशक्ति वाढवावया ॥ ५३ ॥ मग त्या महात्म्या भक्तांनीं । अविश्रांत श्रम करूनी । केली समाजसुधारणी । पाहूनियां कालमाना ॥ ५४ ॥ त्या वेळच्या काळास । करणें धर्मजागृतीस । हेंच होतें इष्ट त्यांस । तेंच त्यांनीं केलें पहा ॥ ५५ ॥ धर्माची होतां जागृती । तदंग जी सन्नीति । सहज बिंबे समाजचित्तीं । तैशाच दुसऱ्या क्षमा दया ॥५६॥ धर्म केला व्यापार । या तिहींचा जेथें जोर । त्या राष्ट्राचें भाग्य थोर । अजिंक्य तें जगत्रया ॥ ५७ ॥ पूर्वी भरतखंडांत । पाहून राष्ट्रशक्ति निःसत्व । परधर्मीयांच्या स्वाऱ्या बहुत । होऊं लागल्या वरचेवर ॥ ५८ ॥ त्यांचा डोळा धर्मावर । होता तेथवां साचार । कलाकौशल्य व्यापार । बाकडे न त्यांनीं पाहिलें ॥ ५९ ॥ जैसें शरीर वाढण्याप्रत । अवश्य कफ पित्त आणि वात । त्यांतून एक नष्ट झाल्या सत्य । मृत्यु घडे निश्चयें ॥ ६० ॥ ते पाहिजे वाढविले । तेव्हांच हें शरीर चाले । एकाचेंच आधिक्य भलें । तेंही घातक देहासी ॥ ६१ ॥ खालोखाल पित्ताचें । पाहिजे मान कफवाताचें ।

या त्रयींत प्रधान साचें । आहे पित्त महिपती ॥ ६२ ॥ त्याचें आधिक्य थोडेंबहुत । झालें जरी परि घात । न होय वाढतां बहुत । तेंही फाजील मृत्यु घडे ॥ ६३ ॥ तीच आहे येथें स्थिती । राष्ट्र देह निश्चिती । धर्म हेंच पित्त निगुती । कला व्यापार कफवात ॥ ६४ ॥ म्हणून त्या सद्भक्तांनीं । धर्मरूप पित्त रागूनी । वाढविलें ये अवनी । राष्ट्रपुरुष रक्षावया ॥ ६५ ॥ आर्य धर्माचीं अंगें दोन । सगुण आणि निर्गुण । निर्गुण तेंच अध्यात्मज्ञान । सर्वज्ञानीं श्रेष्ठ वै ॥ ६६ ॥ त्या ज्ञानाच्या संरक्षणा । झाले श्रीशंकराचार्य जाणा । करून अध्यात्मनिरूपणा । धर्म बुडतां रक्षिला ॥ ६७ ॥ पुढें सगुणोपासनेवरी । परधर्मीयांची झाली स्वारी । मूर्ति फोडिल्या नानापरी । भ्रष्ट केलीं पुण्यक्षेत्रें ॥ ६८ ॥ याचेंच करण्या संरक्षण । झाले भगवद्भक्त निर्माण । तच्चरित्रें गायन । तुवां करणें महिपती ॥ ६९ ॥ आतां अन्य अन्य जातींत । कां झाले भगवद्भक्त । याचा काय मथितार्थ । तो मी सांगतों ऐकें तुज ॥ ७० ॥ ब्राह्मणो मम देवता । ब्राह्मण मम मुख तत्त्वतां । ऐसें भगवान बोलता । झाला आहे वेदांमध्यें ॥ ७१ ॥ मग त्याच ब्राह्मण जातींत । निर्माण व्हावेत भगवद्भक्त । ऐसा न्याय असूनी सत्य । अन्य ठायीं कां व्हावे ॥ ७२ ॥ परि जातीमत्सर वाढला । जो विघातक राष्ट्राला । त्याचा एकोपा करण्याला । उपाय योजी ईश्वर हा ॥ ७३ ॥ माझे अंश असती सारे । मी न कोणा विसरें । हें सिद्ध करण्या बारे । कृति केली ऐसी ही ॥ ७४ ॥ अन्य अन्य जातीभीतरीं । निर्माण होऊन साक्षात्कारी । सगुणोपासना निर्धारीं । प्रथमतः त्यांनीं वाढविली ॥ ७५ ॥ समाजबंधन दृढ केलें । मत्सरासी पिटाळिलें । शरणागता संरक्षिलें । स्वतः गेले वैकुंठा ॥ ७६ ॥ ऐसे जे भक्त निर्माण । झाले भूतलीं अवतीर्ण । ज्यांनीं आपुला नारायण । गुलाम करून सोडिला ॥ ७७ ॥ माझा हस्त तुझे शिरीं । आहे जाण निर्धारीं । सच्चिदानंद श्रीहरी ।

तुजलागीं भेटेल ॥ ७ ॥ जिव्हाग्रीं वसेल श्वेतवसनी । वदवील प्रसादवाणी । आलाबला तुजवरूनी । अष्टसिद्धी उतरतील ॥ ७९ ॥ श्रीनाभाजींनीं थोडींबहुत । गाइलीं आहेत संतचरित । तीच वंदे प्राकृतांत । नवी भर घालोनी ॥ ८० ॥ ऐसा देऊन अमोघ वर । गुप्त झाले गुरुवर । श्री तुकाराम साधु थोर । नमन माझें तयांशी ॥ ८१ ॥ हाच प्रसाद मानूनी । आरंभ केला महिपतीनीं । संतचरित्र आलागूनी । वर्णन प्राकृतीं करण्याचा ॥ ८२ ॥ जयदेव निवृत्ति ज्ञानेश्वर । सोपान मुक्ता मिरा कबीर । चांगा नामा खेचर । कुलाल राका गोरा हो ॥ ८३ ॥ शेखमहमद दामाजीपंत । जनार्दन श्रीएकनाथ । श्रीरामदासस्वामी समर्थ । जगमित्र नागा सावता ॥ ८४ ॥ तुळसीदास सूरदास । नरसीमेहता रोहीदास । कमाल चोखोबा कूर्मदास । सजन कसाई संतोबा ॥ ८५ ॥ बहिरंभट निंबराज । श्रीतुकाराम महाराज । रामानंद रामानुज । जना भूपती पिपाजी ॥ ८६ ॥ बोधलेबाबा सेनामहाली । कान्होपात्रा जगन्माउली । ऐशीं असंख्य गाइलीं । रसाळ चरित्रें महिपतीनें ॥ ८७ ॥ पाहून भक्तीविजयग्रंथ । संतुष्ट झाला रमानाथ । विठ्ठलानें महिपतीप्रत । वर दिधला ऐशा परी ॥ ८८ ॥ मी येईन प्रतीवर्षीं । ताहराबादेस तुझ्यापाशीं । कार्तिक वद्य द्वादशीसीं । पाउलघडीचे समयाला ॥ ८९ ॥ ऐसा अमोघ लाधतां वर । महिपतींनीं जोडिले कर । प्रति वर्षीं परमेश्वर । येत अजून त्या ठायीं ॥ ९० ॥ असो शके सत्राशें बारांत । श्रावण वद्य पक्षांत । तिथि द्वादशी घादांत । गेले महिपती वैकुंठा ॥ ९१ ॥ सीताबेदरे सांगूं किती । महाराज माझा महिपती । भक्तिविजय ज्याची कृति । आहे विदित सकळिकां ॥ ९२ ॥ त्या श्रीमहिपती साधूला । करूं आपण वंदनाला । तो अक्षय सुखाला । देईल दुरित वारुनी ॥ ९३ ॥ स्वस्ति श्रीभक्तलीलामृत । प्रथमारंभीं महिपतीचरित । यथाशक्ति वर्णिलें येथ । दासगणूनें श्रोते हो ॥ ९५ ॥

॥ श्रीहरिहरार्पणमस्तु । शुभंभवतु ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ जयजयाजी विरूपाक्षा । जयजयाजी त्र्यंबका । जयजयाजी घननाशका । देवाधिदेवा जगत्पते ॥ १ ॥ पुराणपुरुषा पंचानना । हे अजानुबाहो पार्वतीरमणा । हे कैलासपते त्रिपुरदहना । नुपेक्षी या दासासी ॥ २ ॥ तुजविणें अंबिकापती । कोण त्राता या जगतीं । तूं करुणाब्धि निश्चितीं । कृपा करावी लवलाही ॥ ३ ॥ तूं जरी मनीं आणिशी । तरी रंकाचा राव करिशी । अगाध सत्ता तुझी ऐशी । मज कैशी वर्णवेल ॥ ४ ॥ तुज वर्णितां वेद शिणले । सरस्वतीनें हात टेकिले । परी तुझें न गवसलें । रूप तयांशीं समर्था ॥ ५ ॥ तेथें मी अल्पमती । केवीं वर्णूं तुजप्रती । तुझें तूंच हे जगत्पती । रसाळ चरित्र वदवावें ॥ ६ ॥ असो महाराष्ट्र देशाभीतरीं । तेरढोकी नाम नगरी । तेथें देशपांड्यांचे वंशांतरीं हरीनारायण जन्मले ॥ ७ ॥ तयांची ऐका सुरस कथा । जी मोक्षदात्री तत्त्वतां । जी भव ठेवोनी परिसतां । महत्पापें दग्ध होती ॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकीं नारद मुनी । विचार करिती एके दिनीं । कलीचा प्रादुर्भाव अवनीं । पाहूं कैसा झाला असे ॥ ९ ॥ ऐसा विचार करूनी । स्कंधीं ब्रह्मवीणा घेवोनी । अवतीर्ण जाहले अवनीं । भ्रमण करिती गुप्तरूपें ॥ १० ॥ तों मृत्यु लोकीं अवघे जन । भ्रष्ट झाले धर्मापासून । निंदक शठ दुर्जन । उच्च स्थिति पावती ॥ ११ ॥ तैं कोटें वेदाध्ययन । तैसेंच हरीचें नामस्मरण । नायकती नारदाचें श्रवण । मुनी चित्तीं चिंतावला ॥ १२ ॥ म्हणे यांचा उद्धार कैसा । होईल हे जगन्निवासा । हे भुलले सर्व आभासा । रौरवाचें साधन करिती ॥ १३ ॥ ऐसा चिंतातुर होवोनी । मुनी पावला वैकुंठभुवनीं । म्हणे हे शेषशायी चक्रपाणी । धर्म भूमी बुडाला ॥ १४ ॥ ब्राह्मणांनीं टाकिला आचार । कुणबी बनले क्षत्रियवीर । वैश्यांनीं सांडिला विचार । शूद्र इच्छिती द्विजपदा ॥ १५ ॥ भलभलते पंथ

निघाले । पापसागरीं जन निमाले । तेंच तयाशीं गोड वाटलें । कलियुगांत भगवंता ॥ १६ ॥ द्विज सेविती मद्यमांस । धनिक ताडिती याचकांस । अवघे झाले कामवश । सद्धर्मा न जाणती ॥ १७ ॥ आतां पुढें होईल कैशी । गति सांग हे हृषीकेशी । तरणोपाय जीवांसी । कोणता सांग नारायणा ॥ १८ ॥ ऐसें ऐकून नारदाचें वचन । बोलता झाला करुणाघन । म्हणे हा कलीचा महिमा जाणा मुनिश्रेष्ठा नारदा ॥ १९ ॥ जरी तरणोपाय जीवांसी । कोणता म्हणून विचारसी । तरी मी सांगतों सत्य तुशीं । तुवां अवतार धरावा ॥ २० ॥ भक्तिमार्ग वाढवून । मम भजनीं लावी जन । तरी ते उद्धरतील जाण । सत्समागमें करोनी ॥ २१ ॥ महाराष्ट्र देशीं तेरढोकींत । तुवां यावें, जन्मास्तव । आश्वलायन शाखेंत । जगदोद्धार करावया ॥ २२ ॥ जे जे साधु चतुर नर । त्यांचें हेंच कर्तव्य साचार । जन आणावें वाटेवर । बोधामृत पाजोनियां ॥ २३ ॥ ऐसें ईशवचन ऐकूनी । अवश्य म्हणे नारदमुनी । अवतीर्ण होतों अवनी । तुझिया आज्ञें विश्वमुर्ते ॥ २४ ॥ तोंच मुनिश्रेष्ठ नारद ऋषी । जन्मला तेरढोकीसी । नाभाजी नाम विलसे तयांशी । भगवद्भक्त असे जो ॥ २५ ॥ हा नाभाजी भक्तनिर्वाण । रूपें शोभे जैसा मदन । भव्य भाल विशाल नयन । अजानुबाहु साजिरा ॥ २६ ॥ असो त्या तेरढोकींत । ग्रहस्त नारायणपंत । देशपांड्या असे विख्यात । पुत्र नव्हता त्याचे कुशीं ॥ २७ ॥ तो धनकनकसंपन्न । असे महा लौकिकवान । त्यानें नाभाजी लागुन । घेतलें दत्त मांडीवरी ॥ २८ ॥ हरी ऐसें नांव ठेविलें । नाभाजीचें त्यानें भलें । अध्ययनासी पाठविलें । गुरुगृहीं तयाला ॥ २९ ॥ गुरु सांगे अध्ययन । तें न हरीबा करी पठण । सदा वदनीं नारायण । नामस्मरण करीतसे ॥ ३० ॥ ऐसें लोटतां कांहीं दिन । हरीबाचें झालें लग्न ।

अन्नपूर्णा नामें गुणनिधान । वधु लाधली तयातें ॥ ३१ ॥ हरीबा न करी उद्योगास । ईशस्मरण करी रात्रंदिवस । तें न खपे घरच्यांस । कंटाळा करिती अवघेही ॥ ३२ ॥ त्याच त्रासें घरांतून । गेले हरीबा निघोन । म्हणती माझा जगज्जीवन। नुपेक्षील मजलागीं॥३३॥ सवें पत्नी गुणवती । अन्नपूर्णा नामें निश्चितीं । जी परम पतिव्रता सती । अरुंधतीचे समान ॥ ३४ ॥ अन्नपूर्णा म्हणे पतीसी । घरच्यांनीं कां निंदिलें तुम्हांसी । ते निंदाशब्द हृदयासी । शल्यापरी झोंबले हो ॥ ३५ ॥ ऐसें ऐकून तियेचें वचन हरीनारायण वदती तिजलागुन । धनाचे अवघे आप्तजन । निर्धनाचे कोणी नसे ॥३६॥ विन्मुख जो द्रव्यासी । तो न प्रिय स्वकीयासी । अवमानिती तयासी । क्षणक्षणा लोक ते ॥ ३७ ॥ ऐसें ते द्रव्य मिळविण्यास । करावे लागती सायास । ते करितां जगन्निवास । आठवेना कदापी ॥३८॥ इतुकेंही करून हें धन । विषाहूनी विष जाण । धनसंचयें मद पूर्ण । येतसे अंगीं वराननें ॥ ३९ ॥ धनसंचय हा रोग पूर्ण । जिव्हेशीं आणि जडत्व जाण । नेत्रही करी दृष्टिहीन। कर्ण बधीर करितसे ॥ ४० ॥ नको नको त्या धनाचा । संपर्क कांते मज साचा । अनुरक्त राहो ही वाचा । हरिनामी सदाही ॥ ४१ ॥ धन हें अवघें नाशवंत । नाशवंत वस्तूंवरी हेत । ठेवूं नये म्हणून सांगत । शास्त्र आपणां सर्वकाळ ॥ ४२ ॥ हरिनारायणें उपदेश ऐसा । केला कांतेप्रती खासा । नित्य आठवीं जगन्निवासा । अव्यक्त अभंग अक्षय जो ॥ ४३ ॥ नारायण हेंचि धन । नारायण हाचि गुण । नारायण हेंचि अन्न । जल नारायण साच की ॥ ४४॥ कार्य हेंही नारायण । कारण हेंही नारायण । कर्ता करविता नारायण । फल नारायण साच कीं ॥ ४५ ॥ जें दिसे तें नारायण । ऐसा भाव ठेवीं समान । तरीच कांते सार्थक जाण । होईल या देहा ॥ ४६ ॥ ऐसा पदोपदीं उप-

देश । करूनी आपल्या स्त्रियेस । हरिनारायण तीर्थाटणास । करिते झाले तेधवां ॥ ४७ ॥ वाराणशी प्रयाग अवंती । मथुरा अयोध्या द्वारावती । गोकुळ वृंदावन निश्चिती । कुरुक्षेत्र तैसेंचि ॥ ४८ ॥ नर्मदेच्या तटाकीचीं । क्षेत्रें केलीं सर्व साचीं । नित्यवारी पंढरीची । करिती दोघें अत्यादरें ॥ ४९ ॥ पुनीत गौतमीचें तीर । ज्योतिर्लिंग त्र्यंबकेश्वर । वैजनाथ धृष्णेश्वर । शैलवासी मल्लिकार्जुन ॥ ५० ॥ तीर्थराज महासागर । तया तटीं रामेश्वर । रमला तैसाच महाबळेश्वर गोकर्ण क्षेत्रीं नित्य जो ॥ ५१ ॥ महांकाल कलातीत । ॐकारेश्वर सोमनाथ । जगद्गुरु जगन्नाथ । हिमकेदार परमात्मा ॥ ५२ ॥ ऐसिया करून तीर्थांशीं । महाराज आले दक्षिण देशीं । सवें पत्नी गुणराशी । अन्नपूर्णा जयांच्या ॥ ५३ ॥ स्कंधीं वीणा घेऊन । हरि-कथा करिती गायन । तयानें गौरविती नारायण । जगज्जीवनसांवळा ॥ ५४ ॥ ज्याचें ऐकतां गान । मृग सोडिती देहभान । महान भुजंग डोलती जाग । निर्वैर होती तयांपुढें ॥ ५५ ॥ अप्सरा बैसोनी विमानीं । तयांचें गान ऐकती श्रवणीं । जाती निरभिमान होवोनी । आलापानें स्वामींच्या ॥ ५६ ॥ महाराज गाती जो जो राग । तो तो पुढें उभा राहे सवेग । शेषलोक त्यजोनी नाग । येऊं पहाती भूवरी ॥ ५७ ॥ ऐसें करितां हरिकीर्तन । लोक जाती तन्मय होवोन । मुमुक्षु घेती अनुग्रह पूर्ण । मोक्षइच्छा धरोनियां ॥ ५८ ॥ ऐसे शिष्य झाले अगणित । स्वामीचे कीं दक्षिणेंत । तयां शिष्यांत विख्यात । तुळसाबाई जाहली ॥ ५९ ॥ त्या तुळसा-ईचें कुळ थोर । ब्रह्मगांवचे निंबाळकर । जे होते सरदार । पेशव्यांचे तया काळीं ॥६० ॥ ऐशा थोर कुळांत जन्मोनियां । स्वामींच्या ती लागली पायां । म्हणे कृतार्थ करा गुरुराया । हीच इच्छा मनींची ॥ ६१ ॥ व्हावें आपुलें नित्य दर्शन । यास्तव आटया लागून ।

वर्गणीदारांकरितां

१ श्रीसाईलीलेचा वर्षारंभ चैत्र महिन्याचे अंकापासून आहे. नवीन वर्गणीदारांस वर्षारंभापासून अंक द्यावे लागतील.

२ पत्ता बदलणें झाल्यास लगेच आम्हांस कळवावें. बदललेला पत्ता न कळविल्यामुळें कित्येक वेळां अंक गहाळ होतात.

३ अंकासंबंधीं पत्रव्यवहार आमचेकडे करावा.

४ लेखासंबंधीं पत्रव्यवहार संपादक व प्रकाशकांकडे करावा.

वार्षिक वर्गणी.

वार्षिक वर्गणी टपाल खर्चासह मनिऑर्डरनें अगाऊ रु. ३।=, व्ही. पी. नें रु. ३॥, फुटकळ अंक ।= मागील अंकास शिल्लक असल्यास -॥-

व्यवस्थापक—**श्रीसाईलीला**

लेखकांकरितां

१. श्रीसाईलीलेंत प्रसिद्धीसाठीं पाठविलेला लेख अथवा कविता कागदाच्या एका बाजूवर,मार्जिन सोडून,सुवाच्य बालबोध लिपींत असावी.पेन्सिलीनें किंवा कागदाचे दोन्हीं बाजूस लिहिलेला मजकूर छापण्यास फार त्रास पडतो.

२. लिखाणासोबत पूर्ण नांव व पत्ता दिला.पाहिजे. नांव प्रसिद्ध न करितां टोपण नांवाखालीं प्रसिद्धि द्यावयाची असल्यास त्याप्रमाणें कळवावें.

३. लेख अथवा कविता हातीं आल्यानंतर १ महिन्यांत पसंति अगर नापसंति कळविली जाईल. पसंति कळविल्यानंतर, आम्हांला कळविल्याशिवाय लेखकांनीं तो मजकूर दुसरीकडे छापविण्यास देऊं नये.

४. लेखांत योग्य तो फेरफार करण्याचा अधिकार आमचेकडे राहील. येईल तसा शब्दशः प्रसिद्ध करण्याची हमी आम्हीं घेत नाहीं.

५. लेखासोबत पुरेसें पोस्टेज आल्यास, नापसंत लेख परत करूं.

प्रकाशक—**श्रीसाईलीला**

शुद्धिपत्रक

विषय	पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
स्फुट विषय	२	७	प्रमक	प्रथम
"	"	"	भटीची	भेटीची
"	"	८	आह	आहे
नाममहिमा	३	२४	चान	चीन
"	६	६	शिकवणीच	शिकवणीचें
"	७	१३	सरस्वीति	सरस्वति
"	८	५	माउलेनें	माउलीनें
"	"	१२	Psycholog	Psychol
"	"	१९	इंग्रजी	इंग्रजींत
"	१२	१४	ह्यते	होते
"	"	२०	फक्त	युक्त
"	"	२२	आदर्शव	आदर्शवत्
"	१३	१९	खळावयास	खेळावयास
"	१४	७	सगुणरूपाची	सगुणरूपाच
"	"	१०	श्रीनारायण	श्रीरामायण
"	"	२२	गरज	फरज
"	१५	५	मारुति	मारुतीच्या
केकावली	२१	४	रवा	रवी
	२९	"	क्षधित	क्षुधित

६-७ च्या अंकांतील

रा. आ. तर्खड

प्रकाशक

श्रीसांई